

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Dilemmatische argumentatie: Een pragma-dialectische reconstructie van dilemmatische argumenten en een analyse van hun strategische functie

Voort, Charlotte van der

Citation

Voort, C. van der. (2021). *Dilemmatische argumentatie: Een pragma-dialectische reconstructie van dilemmatische argumenten en een analyse van hun strategische functie*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3210085>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [License to inclusion and publication of a Bachelor or Master thesis in the Leiden University Student Repository](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3210085>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Dilemmatische argumentatie

*Een pragma-dialectische reconstructie van dilemmatische argumenten
en een analyse van hun strategische functie*

Masterscriptie Neerlandistiek: Taalbeheersing van het Nederlands

Faculteit der Geesteswetenschappen, Universiteit Leiden

Charlotte van der Voort

Begeleider: dr. H. Jansen

Tweede lezer: dr. R. Pilgram

29 juni 2021

20.564 woorden

**Universiteit
Leiden**

Soms worden er twee aan elkaar tegengestelde mogelijkheden geopperd, op zo'n manier dat, welke mogelijkheid men ook verkiest, het effect op hetzelfde neerkomt, zoals [...] het bekende voorbeeld: 'Waartoe dient een stijlfiguur, als zij voorzien wordt? Waartoe, als zij niet voorzien wordt?'

Quintilianus, *Institutio Oratoria* V.10.70
(vertaling Gerbrandy 2001:258)

'Het lot van den mensch is verdriet te hebben, wanneer hij z'n doel niet bereikt en wanneer hij z'n doel bereikt heeft. Er is geen troost in de deugd en er is geen troost in de zonde. Daarom laat blijmoediglijk af van alle verwachting. Stel uw hoop op de eeuwigheid: uit dezen droom is geen ontwaken.'

Nescio, *Dichtertje*
(*Verzameld proza en nagelaten werk* 2010:79)

INHOUDSOPGAVE

I.	Introductie	7
I.1	Inleiding op dilemmatische argumentatie	7
I.2	Dilemmatische argumentatie in het grensgebied van de retorica, logica én dialectica	9
I.3	Doelstelling en opzet	10
II.	De logische vorm van dilemmatische argumentatie	13
II.1	Inleiding	13
II.2	Vier varianten van het dilemma in de formele logica	13
II.3	De disjunctie van het dilemma	15
II.4	Eén hoofdvorm van het dilemma	17
II.4.1	Weerlegging van de destructieve variant	17
II.4.1.1	De onmogelijkheid van een simpel destructief dilemma	17
II.4.1.2	De zwakte van het complex destructieve dilemma	19
II.4.2	Reflectie op simpele en complexe dilemma's	20
II.5	Conclusie	22
III.	Reconstructie en beoordeling van dilemmatische argumentatie	23
III.1	Inleiding	23
III.2	Deugdelijkheidsvoorwaarden in de pragma-dialectische argumentatietheorie	24
III.3	Reconstructie en beoordeling van dilemmatische argumenten	26
III.3.1	Het pragmatisch dilemmatisch argument	28
III.3.1.1	Reconstructie	28
III.3.1.2	Beoordeling	39
III.3.2	Het stellend dilemmatisch argument	31
III.3.2.1	Reconstructie	31
III.3.2.2	Beoordeling	33
III.3.3	Het onmogelijke-keuze-dilemma	36
III.3.3.1	Reconstructie	36
III.3.3.2	Beoordeling	37
III.4	Conclusie	38
IV.	De strategische functie van dilemmatische argumentatie	41
IV.1	Inleiding	41
IV.2	Strategisch manoeuvreren als analytisch instrument	41
IV.3	Strategische manoeuvres met dilemmatische argumenten	42
IV.3.1	Strategisch manoeuvreren met beide alternatieven (casus Baudet)	43
IV.3.2	Uit het dilemma manoeuvreren: strategische keuze voor een van beide alternatieven (casus Segers)	45
IV.3.3	Strategische keuze voor een derde alternatief (casus ASML)	47
IV.4	Conclusie	49

V. Conclusie	51
Bibliografie	55
Appendix: overzicht van passages over dilemmatische argumentatie in de klassieke retorica	59

I. INTRODUCTIE

I.1 Inleiding op dilemma's argumentatie

Retorica, de kunst van de welsprekendheid, is ontstaan in de klassieke oudheid.¹ Het ontstaan wordt in de klassiek-retorische traditie toegeschreven aan twee legendarische 'uitvinders' van de retorica: de Syracuzanen Corax en Tisias.² Dit legendarische beginpunt van de retorica gaat gepaard met een fascinerend maar ook verwarrend argument: het dilemma's argument.³

De legende gaat als volgt.⁴ Nadat in Syracuse de tirannen verdreven zijn en de democratie als nieuwe staatsvorm is ingesteld, begint Corax de overtuigingskunst te onderwijzen. Tisias gaat bij hem in de leer. Voorafgaand aan de lessen zijn beiden overeengekomen dat Tisias enkel lesgeld hoeft te betalen als hij zijn eerste rechtszaak wint; in dat geval zijn de lessen immers geslaagd. Na afloop van de retoricalessen besluit Tisias geen lesgeld te willen betalen, ook al brengt hij zijn welsprekendheid met succes in de praktijk. Daarop klaagt Corax zijn voormalige leerling Tisias aan en eist de betaling van het lesgeld. Corax beargumenteert dat hij het lesgeld moet ontvangen wanneer hij de zaak wint, maar ook wanneer hij de zaak niet wint: mocht Tisias winnen, moet hij, conform de eerdere afspraak, zijn lesgeld betalen, en mocht Tisias verliezen, moet hij voldoen aan Corax' huidige eis het lesgeld te betalen. Hoewel voor Tisias nu geen uitweg meer lijkt te bestaan, gebruikt hij eenzelfde argument om Corax' argument te weerleggen: als Tisias de rechtszaak wint, wordt Corax' eis niet ingewilligd en hoeft hij dus geen lesgeld te betalen. Als Tisias verliest, hoeft hij ook geen lesgeld te betalen, zoals eerder afgesproken met Corax. Toen de juryleden beide pleidooien met dit argument hadden gehoord, hebben zij Corax en Tisias de rechtszaal uitgezet, met het devies 'een slecht ei, van een slechte kraai' (Sext.Emp. *Adv.Math.*2.99) – verwijzende naar de betekenis van de naam Corax: 'kraai'.

Het argument dat Corax en Tisias gebruiken is gewiekst. Beide manoeuvreren hun argument zo, dat ongeacht de uitkomst van de rechtszaak, het lesgeld wel of niet moet worden betaald. Het type argument dat Corax en Tisias gebruiken is bekend komen te staan als een dilemma's argument.⁵ In

¹ Door Aristoteles (*Rhet.*1355b25-26; vertaling Huys 2004) gedefinieerd als 'het vermogen [om] met betrekking tot elk onderwerp in te zien wat overtuigingskracht heeft.' Over het woord 'retorica', Schiappa (1990). Voor het ontstaan van klassieke retorica, Cole (1991).

² Over deze legende, zie het gezaghebbende artikel van Hinks (1940), maar ook Kennedy (1963:59-61), Cole (1991:22-27), Pernot (2005:10-12), Schiappa (2013:49-54).

³ Het 'dilemma's argument' wordt in vroegmoderne werken soms ook het *sylogismus cornutus* of het *sylogismus crocodilinus* genoemd (Nuchelmans 1991:113), en in Anglosaksische literatuur ook wel *Morton's fork*, vernoemd naar aartsbischop John Morton. In de filosofie heeft Søren Kierkegaard een van zijn bekende werken, *Enten-Eller* (1843, vert. Hong & Hong (1987), *Either/Or*), in het geheel gebaseerd op een dilemma's structuur. Niet alleen is de structuur dilemma's opgebouwd, ook bekende kernachtige zinnen bevatten een dilemma's argument, zoals: 'Yes, now I see it all perfectly; there are two possible situations – one can do either this or that. My honest opinion and my friendly advice is this: Do it or do not do it – you will regret both' (Hong & Hong 1987:159).

⁴ Cf. Sext.Emp. *Adv.Math.*2.97-99, en diverse *Prolegomena*, Rabe (1931:26-27,52-53,67; cf. Pernot 2005:11).

⁵ Maximus Planudes (dertiende eeuw n.C.) merkt in zijn *Prolegomenon* – een inleiding op een retorisch werk – op dat Corax een 'dilemma gebruikt' (δὴλημμάτων χρησάμενος, Rabe(1931:67)).

de klassieke retorica wordt dit type argument dikwijls besproken,⁶ zij het telkens onder een andere naam totdat pseudo-Hermogenes (*De Inventione*, IV.6) in de tweede eeuw n.C. dit argument tot *tò dilêmmaton*, ‘het dilemma’s’, doopt (zie **Appendix** voor een overzicht).⁷

De klassiek-retorische beschrijvingen laten zien dat dilemma’s argumentatie door twee kenmerken gedefinieerd wordt: een dilemma’s argument maakt gebruik van twee alternatieven, waarvan een van beide noodzakelijkerwijs waar is (vaak doordat beide alternatieven elkaars tegenovergestelden zijn) én beide alternatieven leiden tot eenzelfde (soort) resultaat.⁸ Deze twee kenmerken zijn duidelijk te zien in de definitie die Quintilianus van dit type argument geeft (V.10.69):⁹ ‘Men kan ook de tegenpartij de gelegenheid geven te kiezen uit twee alternatieven waarvan er één noodzakelijkerwijs waar is, en het dan zo arrangeren dat hij zijn eigen zaak schaadt, welk alternatief hij ook kiest.’¹⁰ Doordat beide alternatieven naar eenzelfde conclusie leiden en de alternatieven zo gekozen zijn dat een van beide alternatieven waar moet zijn, is een dilemma’s argument, zo meent Cicero (*De Inv.*I.83) ‘een argument waar geen ontkomen aan is, ongeacht welk van beide alternatieven je aanvaardt’.¹¹ Zo dekt Corax met zijn dilemma’s argument in principe alle mogelijkheden af (Tisias wint of wint niet), waardoor zijn conclusie dat Tisias moet betalen, ongeacht welk van beide alternatieven aanvaard wordt, *hoe dan ook* waar is.

Omdat dilemma’s argumentatie gekenmerkt wordt door het presenteren van twee (contradictoire) alternatieven, beschouwen sommige klassieke retorici dilemma’s argumentatie meer als een stijlmiddel. Pseudo-Hermogenes (*De Inv.*IV.6) noemt het dilemma’s argument een ‘stijlfiguur dat bekend staat als scherpzinnig en waar’. Ook de anonieme auteur van de *Rhetorica ad Herennium* ziet dilemma’s argumentatie meer als een stilistisch verschijnsel en brengt dit dan ook onder bij het stijlmiddel *divisio*, ‘uitsplitsing’ (IV.52), dat gedefinieerd wordt als: ‘een *divisio* scheidt

⁶ Nuchelmans (1991:11-75); Craig (1993:9-26). Aristoteles beschrijft dit type argumentatie als de ‘topos van twee tegenovergestelden’ (*Rhetorica* 1399a.17-27). De auteur van de *Rhetorica ad Herennium* noemt dit type de *duplex conclusio* (II.38, 42) en geeft voorbeelden van dilemma’s argumenten bij het stijlfiguur *divisio* (IV.52). Cicero (*De Inventione* I.44-45,83-84) geeft aan dit type argumentatie de naam *complexio* en Quintilianus schaaft dit type argumentatie onder de methode *divisio* (V.10.69-70), voordat pseudo-Hermogenes (*De Inventione* IV.6) de naam *tò dilêmmaton*, ‘het dilemma’s’, gebruikt. Voor deze passages, zie **Appendix**.

⁷ In de vijfde/zesde eeuw n.C. was *De Inventione* onderdeel van een invloedrijke bundel getiteld *Ars Rhetorica*, die door Byzantijnse retoricadocenten werd gebruikt. De werken in deze bundel werden destijds toegeschreven aan Hermogenes van Tarsos. Tegenwoordig bestaat er twijfel over het auteurschap en de precieze datering van dit werk; het grootste gedeelte van de *Ars* is waarschijnlijk tot stand gekomen in de tweede/derde eeuw n.C. (Kennedy 2005:xiii-xiv).

⁸ Bijna alle retorici leggen de nadruk op het belang van twee tegenovergestelden in de disjunctie, zie **Appendix**.

⁹ Quintilianus beschouwt dilemma’s argumentatie als een *locus* (de *locus a divisione*, ‘de vindplaats van het argument op basis van uitsplitsing’). *Locus* is de Latijnse vertaling van het Griekse topos. Quintilianus bouwt met zijn beschrijving voort op Aristoteles’ bespreking van dilemma’s argumentatie, daar Aristoteles dit type argument de topos ‘van twee tegenovergestelden’ noemt (*Rhet.*1399a.17ff). Een topos of *locus*, ‘vindplaatsen van argumenten’, worden tegenwoordig beschouwd als argumentatieschema’s *avant la lettre* (Van Eemeren et al. 2014:20). De term ‘topos’ laat zich moeilijk definiëren, zeker omdat Aristoteles nergens een heldere definitie geeft. Rubinelli (2009:12-21) behandelt deze definitiekwestie en beschrijft een topos als: ‘an argument scheme of universal applicability: it describes a way of constructing an argument by focusing on the formal structure of its constitutive propositions.’

¹⁰ Vert.Gerbrandy (2001). Craig (1993:22-26) behandelt Quintilianus’ definitie als de ‘standaarddefinitie’.

¹¹ Vertalingen door CvdV, tenzij anders aangegeven.

het ene geval van het andere en complementeert beide met een argument.’ Dilemmatische argumentatie werd in de klassieke retorica dus niet alleen gezien als type argument, maar vooral ook als een retorisch middel dat gekenmerkt werd door duidelijke stilistische keuzes.

Via klassieke retorica is dit retorische verschijnsel later in logicahandboeken bekend komen te staan als ‘het dilemma’ (bijvoorbeeld Smith 1938:148-156; Copi & Cohen 1990:245-252; Parry & Hacker 1991:395-406).¹² Het dilemma kenmerkt zich in de logica door een combinatie van twee hypothetische majorpremissen en een disjunctieve minorpremiss: als p, dan q (majorpremiss); als r, dan q (majorpremiss); p of r (minorpremiss); dus q (conclusie). Uit deze vorm blijkt dat een dilemmatisch argument anders en complexer is dan (de drogreden van) het valse dilemma, dat slechts bestaat uit een valse dichotomie.¹³

I.2 Dilemmatische argumentatie in het grensgebied van de retorica, logica én dialectica

Hoewel de klassieke retorica en de logica dilemmatische argumentatie niet onbesproken laten, en de logici Copi & Cohen (1990:245) het dilemma zelfs typeren als ‘a common form of argument in ordinary language’, heeft dit type argument tot op heden nauwelijks academische aandacht gekregen. De belangrijkste uitzondering hierop vormt de monografie *Dilemmatic Arguments: Towards a History of their Logic and Rhetoric* (1991) van de Leidse classicus en filosoof Nuchelmans, die als eerste de verschillende beschrijvingen van dilemmatische argumentatie in de klassieke retorica samenbrengt. In zijn voorwoord geeft Nuchelmans (1991:5) enkele redenen voor de relatieve onbekendheid van dilemmatische argumentatie: niet alleen is veel (klassiek) bronmateriaal diffuus – klassieke retoricawerken geven verschillende namen aan hetzelfde type argument – maar ook behoort dit bronmateriaal ‘to a borderland between logic and rhetoric where specialists of those disciplines often fear to tread’. Als classicus én filosoof bewoog Nuchelmans zich met gemak in het genoemde grensgebied, waardoor hij de ogen geopend heeft voor de rijke theorievorming over dilemmatische argumenten in de klassieke retorica. Maar omdat nagenoeg alle specialisten die zich hebben verdiept in het dilemmatisch argument, zich in ditzelfde grensgebied van de logica en/of retorica bevinden, is dit type argument nooit in bredere context onderzocht. Zowel de logica als de klassieke retorica heeft de neiging zich te beperken tot een enkel voorbeeld of louter de vorm van het dilemmatische argument,

¹² Nuchelmans (1991:88-99) bespreekt hoe hernieuwde interesse in de klassieke retorica in de Renaissance ervoor zorgt dat logicahandboeken in de zestiende en zeventiende eeuw dilemmatische argumentatie opnemen in hun overzichten.

¹³ Bij een vals dilemma wordt de logische wet van de uitgesloten derde overtreden: er worden twee keuzes voorgesteld terwijl een derde optie mogelijk is. Een dergelijk gebruik van een vals dilemma neemt onterecht de vorm aan van een *modus tollendo ponens*: p of q; niet p, dus q (Boone 1999:6). Om die reden wordt het vals dilemma ook wel de ‘false dichotomy’ of ‘false alternative’ genoemd (Govier 2001:233-235). Tomić (2013:349) – die zegt het valse dilemma te onderzoeken maar in feite logisch invalide vormen van het dilemmatisch argument analyseert – merkt op dat bijna geen van de moderne argumentatietheoretische werken het valse dilemma (noch het dilemmatisch argument) behandelt.

waarbij de context waarin zo'n argument zich bevindt en het daadwerkelijke gebruik van het dilemma argument buiten beschouwing worden gelaten.¹⁴

Zijdelings wordt in de bestaande (historisch-)retorische of logische literatuur wel het een en ander opgemerkt over het gebruik van dilemma's argumentatie. Zo noemt Nuchelmans (1991:31) dat pseudo-Hermogenes dilemma's argumentatie ziet als 'first and foremost a strategic device for winning one's case', typeren Copi & Cohen (1991:245) dilemma's argumentatie als 'the most powerful instrument of persuasion ever devised', en merkt de logicus Jevons (1883:159) op dat '[d]ilemmatic arguments are [...] more often fallacious than not'. Maar hoe dilemma's argumentatie precies als krachtig instrument of als strategisch middel ingezet kan worden en wanneer dilemma's argumentatie wel of niet redelijk is, wordt niet tot nauwelijks systematisch besproken door de klassieke retorica of de logica. Al met al zal onderzoek naar dilemma's argumenten vanuit hetzelfde grensgebied – de logica en/of retorica – waartoe ook het bronmateriaal behoort, dan ook tot weinig nieuwe inzichten over dit type argument leiden.

Terwijl de formele logica de waarheidswaarde van de geabstraheerde (mono)logische vorm van een argument los van de context onderzoekt en de klassieke retorica productiegericht argumenten los van hun context bespreekt, legt de moderne argumentatietheorie juist de focus op het daadwerkelijke *gebruik* van argumentatie om te analyseren en evalueren hoe discussiepartners elkaar op een redelijke manier proberen te overtuigen (Van Eemeren, Grootendorst & Kruiger 1987:94-107, 109-111). Het vakgebied van de argumentatietheorie, dat in de jaren '50 van de vorige eeuw is opgekomen, bevindt zich op het grensgebied van de retorica, logica én dialectica, en zoekt van daaruit naar methoden om argumentatie te analyseren en naar criteria om de redelijkheid van argumentatie te beoordelen (idem:37, Van Eemeren et al. 2014:9). Vanuit een argumentatietheoretisch kader kan dus, beter dan vanuit de logica (of de retorica), onderzocht worden hoe dilemma's argumentatie ingezet wordt als een 'strategic device', zoals Nuchelmans dilemma's argumentatie typeert, en wanneer dit op een redelijke of drogredelijke manier gebeurt.

Hoewel het dilemma's argument via de logica of klassieke retorica wel in het werk van een kleine handvol argumentatietheoretici terechtgekomen is (Perelman & Olbrechts-Tyteca 1969:236-239; Schellens 1985:162-163; Kienpointer 1992:314; Gerlofs 2009:155-160), is er nog geen uitgebreid en systematisch onderzoek verricht naar dilemma's argumenten. Deze eerdere argumentatietheoretische besprekingen hebben gemeen dat ze zeer beknopt en daardoor onvolledig zijn, zeker in vergelijking met de klassiek-retorische besprekingen en voorbeelden. Alle blijven aan de oppervlakte door slechts een specifiek (nieuw of klassiek) voorbeeld te citeren en bespreken noch systematisch de mogelijke gebruikswijzen, noch uitgebreid de redelijkheidsvoorwaarden van dilemma's argumenten.

¹⁴ De enige uitzondering hierop is het werk van Craig (1993) dat Cicero's gebruik van dilemma's argumentatie onderzoekt, maar niet vanuit een argumentatietheoretisch kader, maar vanuit een Ciceroniaans, retorisch kader.

I.3 Doelstelling en opzet

Deze scriptie onderzoekt vanuit een pragma-dialectisch argumentatietheoretisch kader de strategische functie van dilemma's argumenten in hun argumentatieve context. In dit conceptueel-analytisch onderzoek vertrek ik vanuit de theorievorming over dilemma's argumenten uit de (klassieke) retorica, de logica, en de incidentele argumentatietheoretische beschrijvingen om vervolgens vanuit een pragma-dialectisch argumentatietheoretisch kader te onderzoeken wat de redelijkheidsvoorwaarden van dit type argument zijn en hoe met dit type argument strategisch gemanoeuvreerd kan worden in de argumentatieve praktijk. De pragma-dialectische argumentatietheorie van Van Eemeren & Grootendorst (1984; 1992; 2004) is hiervoor mijns inziens het meest geschikte kader, aangezien deze argumentatie in al haar facetten op een systematische manier benadert.

Argumentatie wordt door pragma-dialectici beschouwd als een complexe taalhandeling die gericht is op het op een redelijke manier oplossen van een verschil van mening. Hoe een verschil van mening in het optimale geval wordt opgelost, wordt beschreven in het pragma-dialectische ideaalmodel van een kritische discussie. Dit model is niet alleen geschikt om argumentatie op een systematische manier te beschrijven, maar ook om de redelijkheid van argumentatie op een kritische manier te evalueren. Later is het concept 'strategisch manoeuvreren' aan de pragma-dialectische argumentatietheorie toegevoegd. Dit concept is een analytisch hulpmiddel om te beschrijven hoe een discussiant met elke discussiezet het verschil van mening niet alleen op een acceptabele manier probeert op te lossen, maar ook op een zo'n effectief mogelijke manier om de andere discussiepartner te overtuigen (Van Eemeren & Houtlosser 1997; Van Eemeren 2010). Discussianten moeten strategisch manoeuvreren om de balans tussen hun dialectische en retorische doeleinden te bewaren. Aan de hand van dit concept onderzoek ik hoe een dilemma's argument zo overtuigend én aanvaardbaar mogelijk naar voren kan worden gebracht en wat daarvan de strategische functie is.

Deze scriptie heeft een driedelig doel: het opstellen van een argumentatiepatroon voor dilemma's argumentatie, het opstellen van beoordelingscriteria voor dilemma's argumenten en het verkennen van de strategische functie van dilemma's argumentatie in haar argumentatieve context. Daarvoor bespreek ik in **hoofdstuk II** eerst de vorm van dilemma's argumentatie vanuit een meer logische benadering. Ik laat zien dat het onderscheid in vier vormvarianten van het dilemma dat de formele logica voorstelt, incorrect is en dat dilemma's argumenten juist gekenmerkt worden door één duidelijke hoofdvorm. Aan de hand van deze hoofdvorm maak ik in **hoofdstuk III** een reconstructie van dilemma's argumenten. Op basis van argumentatietheoretische inzichten onderscheid ik drie verschillende typen dilemma's argumenten. Voor elk van de typen dilemma's argumenten stel ik vervolgens een argumentatiepatroon op en onderzoek ik welke kritische vragen bij dit patroon gesteld moeten worden om de redelijkheid ervan te beoordelen. Deze beoordelingscriteria voor dilemma's argumenten zijn van belang om in **hoofdstuk IV** aan de hand van een aantal casus te verkennen hoe met dilemma's argumenten strategisch gemanoeuvreerd wordt, hoe deze manoeuvres op grond van de context verklaard kunnen worden en wat de strategische functie van deze manoeuvre is.

II. DE LOGISCHE VORM VAN DILEMMATISCHE ARGUMENTATIE

II.1 Inleiding

De formele logica is de enige moderne discipline waarin het dilemmatische argument met regelmaat behandeld is. De logica is hoofdzakelijk geïnteresseerd in de logisch geabstraheerde vorm van argumenten en de formele geldigheid ervan, en onderzoekt of de conclusie noodzakelijkerwijs volgt uit de premissen en of de premissen waar zijn. De bespreking van ‘het dilemma’, zoals dit type argument in de formele logica steevast wordt aangeduid, beperkt zich dan ook tot een analyse van de abstracte logische vorm die het dilemmatisch argument kan aannemen. De formele logica onderscheidt daarbij vier vormvarianten van het dilemma, die van elkaar verschillen in het type redeneervorm dat gebruikt wordt en in het aantal proposities dat de conclusie bevat.

In dit hoofdstuk bespreek ik de logische benadering van het dilemmatisch argument om inzicht te verkrijgen in de vorm van dilemmatische argumentatie. In *paragraaf II.2* sta ik uitgebreider stil bij de vierdeling in vorm van het dilemma die de formele logica heeft voorgesteld. Vervolgens bespreek ik in *paragraaf II.3* een belangrijke kanttekening die in de logica zelf naar voren is gebracht, namelijk dat de vorm van het dilemma niet geheel los gezien kan worden van de inhoud van de disjunctie (i.e. de twee alternatieven). In *paragraaf II.4* toets ik de vier logische varianten aan deze kanttekening en aan de twee kenmerkende aspecten van dilemmatische argumentatie: het presenteren van twee alternatieven waarvan een van beide noodzakelijkerwijs waar moet zijn, en waarbij beide alternatieven tot eenzelfde conclusie dwingen. Ik laat zien dat op basis daarvan de vierdeling qua vorm in de formele logica incorrect is en dat er slechts één hoofdvorm van het dilemmatisch argument te onderscheiden valt.

II.2 Vier varianten van het dilemma in de formele logica

De logica beschrijft de vorm van een dilemmatisch argument als een disjunctie van twee hypothetische syllogismen (Parry & Hacker 1991:395). Oftewel: een dilemma is een redenering die bestaat uit twee conjunctief verbonden (door ‘en’) hypothetische premissen (bijvoorbeeld *als p dan q én als r dan q*) en uit een disjunctie (verbinding door ‘of’) die de onderdelen van de hypothetische premissen met elkaar verbindt. De logica onderscheidt vier varianten van het dilemma die aan deze vorm voldoen: het simpel constructieve dilemma, het complex constructieve dilemma, het simpel destructieve dilemma en het complex destructieve dilemma.

Het is gemakkelijker deze logische vormen te begrijpen wanneer we ze uitschrijven als schema (cf. Parry & Hacker 1991:396-398). Het simpel constructieve dilemma (SCD) ziet er als volgt uit:

(1) **Simpel constructief dilemma (SCD)**

Als p dan q en als r dan q	(majorpremissen)
p of r	(minorpremissen)
Dus q	(conclusie)

In deze redenering zijn *p* en *r* voorwaarden voor het optreden van het gevolg *q*. In de logica worden deze voorwaarden ‘antecedenten’ genoemd en de gevolgen ‘consequenten’. Dit dilemma is ‘simpel’ omdat de conclusie slechts één element (*q*) bevat, en het dilemma wordt constructief genoemd omdat de disjunctieve minorpremissen de antecedenten uit de majorpremissen bevestigt. De constructieve variant van het dilemma kan gezien worden een tweevoudige *modus ponens*-redenering (*als p dan q, p, dus q, én als r dan q, r, dus q*). Een voorbeeld van een SCD hebben we reeds in de inleiding gezien, namelijk Corax’ argument: als Tisias verliest (*p*), dan krijg ik mijn geld (*q*) en als Tisias wint (*r*), dan krijg ik mijn geld (*q*); Tisias verliest of wint (*p of r*), dus ik krijg hoe dan ook mijn geld (*q*).

Van het constructieve dilemma bestaat er, naast de simpele variant, ook een complexe variant. Terwijl in een simpel constructief dilemma beide antecedenten in de majorpremissen tot dezelfde consequent leiden, leiden bij een complex constructief dilemma beide antecedenten tot een eigen consequent:

(2) **Complex constructief dilemma (CCD)**

Als p dan q, en als r dan s
p of r
Dus q of s

Omdat er in een CCD sprake is van twee verschillende consequenten, bestaat ook de conclusie uit twee verschillende proposities (*q of s*). Dit is het geval bij het volgende voorbeeld (cf. Aristoteles *Rhet.*1399.21-22), waar een moeder haar zoon afraadt redenaar te worden: ‘als je redenaar wordt en je beweert rechtvaardige dingen (*p*), dan word je gehaat door de mensen (*q*), en als je onrechtvaardige dingen beweert (*r*), dan word je gehaat door de goden (*s*); je zult rechtvaardige (*p*) of onrechtvaardige (*r*) dingen beweren als redenaar, dus je zult gehaat worden door de mensen (*q*) of door de goden (*s*).’¹⁵

Daarnaast is het dilemma volgens de formele logica ook te construeren als een dubbele *modus tollens*-redenering (*als p dan q, niet q, dus niet p, én als p dan r, niet r, dus niet p*), waarin gesteld wordt dat de antecedent onwaar is omdat de consequent onwaar is. In dat geval is er sprake van een destructief dilemma (Keynes 1906:364, Parry & Hacker 1991:397-398). Bij een destructief dilemma is een van beide consequenten niet het geval, waardoor het antecedent van het betreffende hypothetische redenering ook niet het geval kan zijn:

(3) **Simpel destructief dilemma (SDD)**

Als p dan q, en als p dan r
Niet q of niet r
Dus niet p

¹⁵ Het voorbeeld van een CCD dat Parry & Hacker (1991:397) geven is ietwat kunstmatig: ‘If I have Mexican food I will get heartburn, and if I have Chinese food I won’t sleep tonight. I have my choice of Mexican food or Chinese food. Therefore, I will have heartburn or I won’t sleep tonight.’

(4) **Complex destructief dilemma (CDD)**

Als p dan q, en als r dan s

Niet q of niet s

Dus niet p of niet r.

Eveneens valt bij het destructieve dilemma een simpele en complexe variant te onderscheiden, waarbij de simpele variant één propositie in de conclusie bevat en de complexe variant twee. Het destructieve dilemma is dus simpel wanneer beide hypothetische syllogismen hetzelfde antecedent hebben, en complex wanneer het twee verschillende antecedenten betreft. In logicahandboeken worden nauwelijks (goede) voorbeelden gegeven van destructieve dilemma's. Mijns inziens komt dit doordat de destructieve variant van het dilemma inherent problematisch is. Waarom dit het geval is, laat ik zien in de volgende twee paragrafen.

II.3 De disjunctie van het dilemma

Bij zijn bespreking van het dilemma en de verschillende vormen van het dilemma, maakt logicus Jevons (1883:159) een belangrijke kanttekening: '[d]ilemmatic arguments are [...] more often fallacious than not, because it is seldom possible to find instances where two alternatives exhaust all the possible cases, unless indeed one of them be the simple negative of the other in accordance with the law of excluded middle.' Hoewel Jevons hier spreekt over een beoordelingsnorm voor de redelijkheid van het dilemma – en ik in **hoofdstuk III** uitgebreider stilsta bij de redelijkheid van dilemmatische argumenten – stipt Jevons hier een belangrijk punt aan dat ook relevant is voor de vorm van een dilemma: in een dilemma kan de disjunctie geen ruimte laten voor een derde mogelijkheid.

In principe valt Jevons' opmerkingen buiten de scope van de formele logica, aangezien de logica zich beperkt tot de formele vorm van argumenten en de inhoud (en dus de redelijkheid) van premissen buiten beschouwing laat.¹⁶ Toch moeten we de opmerking van Jevons meewegen in de mogelijke vorm die een dilemmatisch argument kan aannemen. Een dilemmatisch argument kenmerkt zich juist door de noodzaak dat een van beide alternatieven het geval is, zoals de klassieke retorica heeft benadrukt (**paragraaf I.1**). Wanneer een van beide alternatieven in een dilemma noodzakelijkerwijs het geval is, is de conclusie dwingend.¹⁷ Met andere woorden: de (retorische) kracht van een dilemma bevindt zich

¹⁶ Keynes (1906:366) reageert op Jevons opmerking door te stellen dat een valse (of inhoudelijk zwakke) premisse de logische vorm van een dilemma op zichzelf niet drogredelijk maakt: 'In other words, many dilemmatic arguments will be found to contain a premiss involving a fallacy of incomplete alternation. It should, however, be observed that in strictness an argument is not itself to be called fallacious because it contains a false premiss.' Cf. Lewiński (2014:104) over de logische benadering van het dilemma: 'while [a] logical analysis might tell us where the problem lies, it also tells us it does not lie within logic. Rather than in inferential relations, it lies in the *content* of the premises, and I doubt if logic is interested in inviting such problems home.'

¹⁷ De beide alternatieven zijn met elkaar verbonden als een *modus tollendo ponens* (*p of q; niet p; dus q*): als het ene niet het geval is, dan is het andere wel het geval, en vice versa.

in de alomvattendheid van de inhoud in de disjunctieve premisse.¹⁸ Laat deze ruimte voor een derde mogelijkheid, dan is de conclusie van een dilemma zeer zwak.

Er bestaan twee verschillende mogelijke situaties waarin de beide alternatieven in de disjunctie alle mogelijke opties omvatten: wanneer de alternatieven logische opposities zijn (*p* of *niet-p*) en dus sowieso alle keuzemogelijkheden bevatten, of wanneer de alternatieven verschillend zijn (*p* of *r*) maar in hun context wel alle keuzemogelijkheden betreffen ('de rode of de blauwe pil') én een keuze tussen beide gemaakt moet worden. In dat geval is de afwijzing van een van beide alternatieven ('niet de blauwe pil') automatisch een bevestiging van het andere alternatief ('dus de rode pil').

De eerste situatie waarbij de disjuncten logische opposities zijn, wordt door de Cook (2009:47) een 'classical dilemma' genoemd, verwijzend naar het belang dat klassieke retorici achtten aan de contradictoire antecedenten in het dilemma.¹⁹ Van de constructieve dilemma's zijn de volgende 'klassieke' varianten mogelijk:

(1b) **Klassiek SCD**

Als *p* dan *q*, en als niet-*p* dan *q*
p of niet-*p*
dus *q*

(2b) **Klassiek CCD**

Als *p* dan *q*, en als niet-*p* dan *s*
p of niet-*p*
dus *q* of *s*

Deze 'klassieke' notatie benadrukt het belang van de alomvattendheid van de disjunctie: een van beide contradictoire alternatieven moet het geval zijn. Dat betekent dat het ene alternatief het geval moet zijn, als het andere alternatief niet het geval is. Alleen wanneer de disjunctie alle (in de context) mogelijke opties afdekt en een van beide disjuncten noodzakelijkerwijs het geval moet zijn, is de conclusie *hoe dan ook* waar. In geval van twee verschillende, niet-tegenovergestelde disjuncten, volstaat deze 'klassieke' notatie ook, aangezien bij een keuze uit twee de negatie van het een de bevestiging van de ander impliceert (bijvoorbeeld: de niet-blauwe pil betekent in die specifieke context automatisch de rode pil). Bij een constructief dilemma is zo'n exclusieve disjunctie mogelijk, maar wanneer we het destructieve dilemma met een exclusieve disjunctie willen construeren, stuiten we op een probleem, dat ik in de volgende paragraaf verder toelicht

¹⁸ Peirce (1932:289-290[1903]) maakt dit punt ook en zegt '[b]y a dilemmatic argument I mean any argument whose validity depends upon the principle of excluded middle.' Zie hierover Houser (1991:19-20).

¹⁹ Cook (2009:46-47) onderscheidt het klassieke dilemma apart van het constructieve en destructieve dilemma.

II.4 Eén hoofdvorm van het dilemma

In deze paragraaf betoog ik dat slechts één hoofdvorm kenmerkend is voor dilemmatische argumenten en dat de vierdeling qua vorm in de formele logica incorrect is. Wanneer de kenmerkende aspecten van dilemmatische argumentatie in ogenschouw worden genomen en dus de inhoud van de disjunctie, blijkt het destructieve dilemma hieraan niet te voldoen. Ook het verschil tussen het simpele en complexe dilemma is minder groot dan verondersteld door de formele logica,.

II.4.1 Weerlegging van de destructieve variant

Bij de bestudering van de logicahandboeken valt het destructieve dilemma op om twee redenen. Allereerst ontbreekt vaak een voorbeeld van de destructieve varianten van het dilemma, en wanneer dit wel wordt gegeven, is er dikwijls sprake van een kunstmatig of zwak voorbeeld. Daarnaast valt op dat, hoewel de meeste logicahandboeken de bovengenoemde vierdeling hanteren (Whately 1853:131-137, Keynes 1906:363-366, Parry&Hacker 1991:396-397),²⁰ een bespreking van het destructieve dilemma in sommige boeken ontbreekt, zoals in het grondige hoofdstuk van de logici Copi & Cohen (1990:245-248; 2018:255-249) over het dilemma.²¹ Ook in de klassieke retorica komen geen met het destructieve dilemma corresponderende voorbeelden voor. De eerste verschijning van het destructieve dilemma zien we pas bij logische handboeken in de Renaissance (Nuchelmans 1991:111-114).²² Zowel het gebrek aan goede voorbeelden als het volledig weglaten van de destructieve variant door sommigen, vraagt om een grondige reflectie op deze variant.

II.4.1.1 De onmogelijkheid van een simpel destructief dilemma

Bij een simpel destructief dilemma hebben we te maken met één antecedent en twee verschillende consequenten. Het dwingende effect van de klassieke variant (met twee contradictoire alternatieven in de disjunctie) van het SDD is niet mogelijk, aangezien twee tegenovergestelde consequenten niet verbonden kunnen zijn aan hetzelfde antecedent (contradictie aangegeven met een asterix):

(3b) ***Klassiek SSD**

*Als p, dan q; als p, dan niet-q;

Niet q of niet niet-q (= niet q of q);

Dus niet p.

Ook wanneer de disjunctie van een SDD bestaat uit twee verschillende – niet-tegenovergestelde – alternatieven, stuiten we op een probleem. In dat geval is sprake van een dubbele *modus tollens*, waarbij

²⁰ Jevons (1883:159) onderscheidt slechts drie varianten, omdat een SSD volgens hem niet mogelijk is ‘because it could otherwise be resolved into two unconnected destructive hypothetical syllogisms.’

²¹ Dit komt doordat Copi & Cohen (1990:245) het dilemma definiëren zoals dat is gedaan in de klassieke retorica: ‘one uses a dilemma to offer alternative positions to one’s adversary, from which a choice must be made, and then to prove that no matter which choice is made, the adversary is committed to an unacceptable conclusion’.

²² Nuchelmans (1991:111-112) beschrijft dat de *modus-tollendo-tollens*-variant van het dilemma voor het eerst wordt besproken in de zeventiende eeuw.

slechts de ontkenning van een van beide consequenten voldoende is om het antecedent te ontkennen.²³
Dit maakt de dilemmatische vorm overbodig. Bijvoorbeeld:

- (5) Als ik in Leiden woon, woon ik in Zuid-Holland, en als ik in Leiden woon, woon ik in Nederland;
Ik woon niet in Zuid-Holland of ik woon niet in Nederland;
Dus ik woon niet in Leiden.

Wil een de majorpremiss van een SDD kloppen (*als p dan q* en *als p dan r*), moet *p* deel zijn van alle *q* en van alle *r*. Dit betekent dat ofwel *q* en *r* precies overlappen, ofwel de een deelverzameling is van de ander.²⁴ Hierdoor is het onmogelijk dat de disjunctie in de minorpremiss exclusief is.

Bij een SDD met een inclusieve disjunctie, zoals het voorbeeld hierboven, is bovendien slechts de ontkenning van een van beide alternatieven voldoende om het antecedent uit de majorpremiss te ontkennen. Een SDD wint aan kracht wanneer beide alternatieven van de (inclusieve) disjunctie ontkend worden (de spreker woont niet in Zuid-Holland én niet in Nederland): zo ontstaat een meervoudige argumentatie om te verdedigen dat de spreker niet in Leiden woont.²⁵ Dit is een groot verschil met een constructief dilemma dat juist dwingend is omdat *een van beide* elementen in de (exclusieve) disjunctie waar *moet* zijn. Dit dwingende aspect is dus onmogelijk bij een SDD vanwege de relatie tussen de consequenten en de aard van de (inclusieve) disjunctie.²⁶

²³ Cf. n.20 *supra*.

²⁴ Precieze overlap tussen *q* en *r* is het geval bij het voorbeeld van Parry & Hacker (1991:397): 'If Jones told the truth then Sylvia committed the murder and if Jones told the truth then Brown is lying; But either Sylvia didn't commit the murder or Brown isn't lying; Therefore, Jones did not tell the truth.' Wanneer we proberen een context bij dit voorbeeld te schetsen, is voor te stellen dat Jones heeft beweerd dat Sylvia de moordenaar is en dat Brown het tegenovergestelde van Jones beweert – en dat vastgesteld is dat hij niet gelogen heeft. Dit maakt dat *q* en *r* in dit geval precies overlappen (Sylvia is de moordenaar en Brown meent leugenachtig dat Sylvia niet de moordenaar is). Mochten we de context anders opvatten en stellen dat in de tweede deel van de conditionele premisse Jones waarheid en Browns leugen over een ander feit gaan dan Sylvia's gepleegde moord, zou propositie *p* in beide delen van de majorpremiss feitelijk verschillend zijn. Dit is dus niet mogelijk.

²⁵ Eenzelfde soort punt is te vinden in het korte commentaar van De Laguna (1921).

²⁶ In de logische literatuur treffen we nog een ander voorbeeld dat wordt aangemerkt als SDD (Whately 1853:132-133): 'If the world were eternal, the most useful arts, such as printing, &c. would be of unknown antiquity; and on the same supposition, there would be records long prior to the Mosaic; and likewise the sea and land, in all parts of the globe, might be expected to maintain the same relative situations now as formerly; but none of these is the fact: therefore the world is not eternal.' Dit is echter geen voorbeeld van een dilemma, omdat het geen disjunctieve (maar een conjunctieve) minorpremiss bevat. Zowel de major- als de minorpremiss zijn conjunctief en kunnen tezamen worden opgevat als een (uitgebreide) *modus tollens*:

Als *p*, dan *q* en *r* en *s*;
Niet *q*, en niet *r*, en niet *s*; [= niet(*q* en *r* en *s*)]
Dus niet *p*.

Hoewel dit type argument dwingend is net zoals het constructieve dilemma, heeft het geen dilemmatische vorm. In de klassieke retorica komen we dit type argument ook tegen. Quintilianus geeft hiervan een voorbeeld onder een van de drie varianten van *divisio* (V.10.65). De derde variant is het dilemma, en de eerste variant is gelijk aan *Whately's argument hierboven; **Appendix** n.66.

II.4.1.2 De zwakte van het complex destructieve dilemma

Nagenoeg alle voorbeelden die van het complex destructieve dilemma te vinden zijn in logica-handboeken zijn kunstmatig. Zo geven Parry & Hacker (1991:398) het volgende voorbeeld van een CDD:

- (6) If Bill was elected, then John resigned, and if Mike was elected, then Ralph resigned.
Either John did not resign or Ralph did not resign.
Either Bill was not elected or Mike was not elected.

Bij dit voorbeeld is het de vraag wat precies beargumenteerd wordt. Wanneer we de disjunctie inclusief opvatten (John nam geen ontslag, Ralph nam geen ontslag, of allebei namen geen ontslag), zijn er drie verschillende conclusies mogelijk: 1) Bill is niet verkozen en Mike wel; 2) Bill is wel verkozen maar Mike niet; 3) Bill noch Mike is verkozen. Wanneer er dus geen sprake is van twee tegengestelde alternatieven en een inclusieve disjunctie mogelijk is, heeft het CDD allesbehalve een dwingende conclusie.

Toch is het bij het CDD, anders dan bij de simpele variant, wel mogelijk om twee consequenten te hebben die contradictoir (en dus mutueel exclusief) zijn. Het is dus mogelijk om een ‘klassieke’ variant te onderscheiden met twee tegenovergestelde consequenten, waarbij deze contradictoire alternatieven in de disjunctie zijn weergegeven:

- (4b) **‘Klassieke’ variant van het CDD**
Als p dan q, als r dan niet-q
Niet q of (niet niet) q
Dus niet p of niet r.

Een voorbeeld hiervan wordt gegeven door Whately (1853:134; Jevons 1883:159), waarin iemand zich oneerbiedig uitlaat over de Bijbel:

- (7a) If this man were wise, he would not speak irreverently about the Scripture in jest; and if he were good, he would not do so in earnest;
but he does it, either in jest or in earnest;
therefore, he is either not wise or not good.

De oneerbiedige uitspraak over de Bijbel wordt of als grap of in volle ernst geuit. Beide kunnen niet tegelijkertijd waar zijn en een van beide moet waar zijn.²⁷ De beide alternatieven zijn dus mutueel exclusief. Omdat hier sprake is van een exclusieve disjunctie, zijn er twee mogelijke conclusies: 1) hij is niet wijs (maar deugt mogelijk wel); 2) hij deugt niet (maar is mogelijk wel wijs).

Interessant genoeg valt dit voorbeeld ook op een constructieve manier te reconstrueren, als de majorpremiss impliciet gelaten zou zijn:

- (7b) (Als je als grapje oneerbiedig spreekt over de Bijbel, dan ben je niet wijs; als je in volle ernst oneerbiedig spreekt over de Bijbel, dan deugt je niet.)

²⁷ In logische zin zijn het geen zuivere opposities: dit zou enkel het geval zijn bij ernstig vs. niet ernstig of grappend vs. niet grappend.

Je spreekt of als grapje of in ernst oneerbiedig over de Bijbel;
Dus je bent of niet wijs of je deugt niet.

Dit is mogelijk omdat het CDD te herschrijven valt als een complex *constructief* dilemma.²⁸ Een *modus tollens* (als p dan q ; niet q ; dus niet p) valt immers te herschrijven als een *modus ponens* (niet q dan niet p ; niet q ; dus niet p). Een herschrijving van het CDD levert dus de volgende constructieve variant op:

(8) **Constructieve reconstructie van een ‘klassiek’ CDD**

Als p dan q , en als r dan niet q	=	Als niet q dan niet p , als q , dan niet r
Niet q of q	=	niet q of q
Dus niet p of niet r .	=	Dus niet p of niet r .

Hoewel de constructieve en destructieve variant van elkaar verschillen zoals een *modus ponens* van een *modus tollens*, bestaat er weinig verschil in het gebruik van beide complexe dilemma's. Beide leiden tot een conclusie waarin twee proposities los van elkaar worden bevestigd of ontkend. In argumentatietheoretische zin verschillen beide varianten niet van elkaar in vorm, maar enkel in de reconstructie (en dus de inhoud) van het brugargument (de majorpremissie). Ik handhaaf dit inhoudelijke onderscheid dan ook niet in het vervolg als het gaat om de vorm van het dilemma.

II.4.2 Reflectie op simpele en complexe dilemma's

Het verschil tussen het simpele en complexe dilemma – één of twee proposities in de conclusie – is al te vinden in de klassieke retorica.²⁹ Zo onderscheidt pseudo-Hermogenes (*De Inv.*IV.6) twee typen dilemmatische argumenten: 'er is sprake van een dilemmatisch argument ofwel wanneer twee [elementen] tot één conclusie (πέρας) leiden [...] ofwel wanneer ieder [element] een eigen gevolg (ἀποδόσεως) vereist'. Het eerste type noemt hij een 'gewoon dilemma' en het tweede type een 'Demosthenes-achtig figuur'. Waar het eerste type overeenkomt met het simpele dilemma, komt het Demosthenes-achtige dilemma overeen met het complexe dilemma zoals later in de formele logica onderscheiden is (Montefusco 2010:367).³⁰ Wanneer we de voorbeelden van het Demosthenes-achtige type bij pseudo-Hermogenes analyseren, valt op dat deze eveneens naar één conclusie leiden, alhoewel gebruik wordt gemaakt van twee verschillende gevolgtrekkingen (*apodoseis*).

Pseudo-Hermogenes citeert – met kleine aanpassingen – een voorbeeld van een Demosthenes-achtig dilemma uit de redevoering *Over de Kroon* (18.217) van Demosthenes zelf, waarmee Demosthenes reageerde op Aeschines' redevoering *Tegen Ctesiphon* die stelde dat Demosthenes geen

²⁸ Niet is niet mogelijk voor een SDD; dit levert de volgende logische vorm op: (als p dan q , als r dan q) als niet q dan niet p , als niet q dan niet r ; niet q ; dus niet p en niet r . In dit geval is geen sprake meer van een dilemma, maar van twee losse *modus ponens* redeneringen.

²⁹ Dit onderscheid is al terug te zien bij Quintilianus (V.10.70), die eerst voorbeelden geeft van complexe dilemma's en vervolgens een aantal voorbeelden van simpele dilemma's, zie **Appendix A.4**.

³⁰ Interessant genoeg is het voorbeeld van een 'gewoon dilemma' dat pseudo-Hermogenes geeft geen puur simpel dilemma, aangezien het nog een argumentatieve tussenstap vereist. Dit wordt niet door Montefusco (2010) opgemerkt die deze passage nader analyseert. Voor mijn analyse van de voorbeelden van pseudo-Hermogenes, zie **Appendix**.

gouden kroon verdiende voor zijn vredesonderhandeling tussen de Griekse stadstaten en het Macedonië van koning Philip II. Pseudo-Hermogenes (IV.6) laat zien hoe dit type dilemma werkt:

- (9) 'Een voorbeeld van een dilemma is: 'was je aanwezig tijdens die gebeurtenissen en heb je mee gekeurd, of was je niet aanwezig?' en wanneer de opponent antwoordt 'ik was aanwezig en heb mee gekeurd', is een redenaar voorbereid om te zeggen 'waarom klaag jij hen dan aan met wie jij keurdegevierd hebt?' en wanneer de opponent zegt 'ik was niet aanwezig', zal de redenaar hem antwoorden dat 'jij het waard bent om gestraft te worden omdat je geen deelgenoot bent geweest in het grote geluk van de stad.'

Demosthenes valt met dit dilemmatisch argument Aeschines persoonlijk aan (Yunis 2001:231), ongeacht zijn aanwezigheid tijdens festiviteiten in de stad. Deze beide alternatieve situaties worden ondersteund met ieder een eigen gevolgtrekking: als Aeschines aanwezig was tijdens de festiviteiten, gedraagt hij zich hypocriet door medekeurvierders aan te klagen, maar als Aeschines niet aanwezig was tijdens de festiviteiten, heeft hij zijn burgerplicht verzaakt. Het standpunt wordt impliciet gelaten. Het is mogelijk om een standpunt te expliciteren met twee proposities, zoals de logica veronderstelt: Aeschines is hypocriet of heeft zijn burgerplicht verzaakt.

Toch doet deze reconstructie geen recht aan de retorische kracht van het argument: deze kracht ligt juist in de schadelijkheid van beide consequenten voor Aeschines. Er is als het ware nog een overkoepelend standpunt te reconstrueren: Aeschines is een slecht burger. Op eenzelfde manier is het standpunt van de moeder in het voorbeeld van Aristoteles niet dat haar zoon gehaat wordt door mensen of goden (p.13 *supra*), maar dat hij *in elk geval* beter geen redenaar moet worden. Maar om tot deze eenduidige conclusie te komen, wordt, anders dan bij het simpele dilemma, een argumentatieve tussenstap genomen: rechtvaardig spreken leidt tot (gehaat worden door de mensen, wat leidt tot) een onwenselijke situatie, en onrechtvaardig spreken leidt tot (gehaat worden door de mensen, wat leidt tot) eveneens een onwenselijke situatie; of: medekeurvierders aanklagen is kenmerkend voor (hypocriet gedrag wat kenmerkend is voor) een slecht burger en niet aanwezig zijn bij religieuze festiviteiten is kenmerkend voor (iemand die zijn burgerplicht verzaakt, wat kenmerkend is voor) een slecht burger.

Demosthenes' argument tegen Aeschines laat zien dat een complex dilemma twee alternatieven kent met ieder een eigen consequent – hypocriet of burgerlijk ongehoorzaam gedrag – maar dat deze twee consequenten een overkoepelend effect kennen, namelijk dat Aeschines een slecht burger is en niet serieus genomen moet worden. Hetzelfde geldt voor het voorbeeld van Whately hierboven (7a): over iemand die ofwel niet wijs is ofwel niet deugt kan gesteld worden dat hij bijvoorbeeld hoe dan ook niet betrouwbaar is. Wanneer de beide consequenten geen overkoepelend effect nastreven, zoals de logische vorm van het complexe dilemma niet expliciteert, valt de argumentatie uiteen in twee losstaande redeneringen. Bijvoorbeeld: 'als het warm is, eet ik een ijsje; als het koud is, drink ik chocolademelk; het is warm of het is koud, dus ik eet een ijsje of ik drink chocolademelk.' Dit voorbeeld beargumenteert weinig en heeft allesbehalve het dwingend effect zoals kenmerkend is voor een dilemmatisch argument.

Zowel het simpele als het complexe dilemma leidt naar een conclusie met één propositie, wil het dilemmatisch argument een dwingend effect sorteren. Uiteindelijk is elk dilemmatisch argument dus

‘simpel’. Het enige verschil is dat complexe variant een extra tussenstap nodig heeft om tot die eenduidige conclusie te komen. Daarom kunnen we stellen dat een dilemmatisch argument één hoofdvorm kent (met mogelijke argumentatieve tussenstappen aangegeven tussen haakjes), die constructief voorgesteld wordt:

- (10) **Hoofdvorm van het dilemma**
als p (dan r,) dan q, en als niet-p, (dan s,) dan q;
p of niet-p, (dus r of s,)
dus q

II.5 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik laten zien dat de vierdeling qua vorm van het dilemma in de formele logica onjuist is, wanneer we de kenmerkende aspecten van dilemmatische argumentatie in ogenschouw nemen. Een belangrijk kenmerk van het dilemmatisch argument is de (exclusieve) disjunctie waarin twee alternatieven als contradictoir worden voorgesteld, zodat een van beide noodzakelijkerwijs waar moet zijn en de conclusie dus dwingend is. Het inzicht dat het dilemma een disjunctie met twee elkaar uitsluitende alternatieven behoeft, ontstijgt in principe de scope van de formele logica, daar deze enkel focust op de formele vorm van argumenten en niet op de inhoud van de premissen. Toch is het wel van belang deze nuancering te maken voor de vorm van het dilemma. Wanneer we immers uitgaan van een (exclusieve) disjunctie met twee contradictoire alternatieven, blijkt het simpel destructieve dilemma onmogelijk te zijn en blijkt het complex destructieve dilemma qua vorm overeen te komen met het complex constructieve dilemma.

Daarnaast moeten de gevolgen van beide alternatieven in een dilemmatisch argument op enige manier samenhangen om een dwingende conclusie te kunnen presenteren. Dit betekent dat de beide consequenten in een complex dilemma een overkoepelend effect moeten sorteren. Wanneer dit niet het geval is en beide alternatieven (en de consequenten van de alternatieven) volkomen los van elkaar staan, is er sprake van twee losse redeneringen die geenszins tezamen een conclusie afdwingen. Wanneer beide alternatieven en hun consequenten tezamen een overkoepelend, dwingend effect sorteren, is de uiteindelijke conclusie van het dilemma altijd ‘simpel’. Dit betekent dat er één hoofdvorm van het dilemma valt te onderscheiden die een eenduidige (‘simpele’) conclusie bevat, ondersteund door twee disjunctief verbonden premissen met eventueel nog een complexe tussenstap: **als p (dan r,) dan q; als niet-p, (dan s,) dan q; p of niet-p, (dus r of s,) dus q**. Op basis van deze hoofdvorm stel ik in de volgende paragraaf een nieuwe typologie voor dilemmatische argumenten op die niet gestoeld is op een verschil in vorm, maar op een verschil in gebruik.

III. RECONSTRUCTIE EN BEOORDELING VAN DILEMMATISCHE ARGUMENTATIE

III.1 Inleiding

Lang niet alle dilemma's argumenten zijn redelijk. Zo vonden de juryrechters de dilemma's argumenten van Corax en Tisias zo doortrap, dat zij zonder vonnis de rechtsbank werden uitgezet. Ook andere voorbeelden van dilemma's argumenten die reeds gepasseerd zijn, roepen de vraag op of het dilemma's argument niet vaker drogredelijk dan redelijk is (cf. Jevons 1883:159). In dit hoofdstuk werk ik de (logische) vorm van het dilemma's argument verder uit en stel ik beoordelingscriteria voor de redelijkheid van dilemma's argumenten op vanuit een pragma-dialectisch kader.

De pragma-dialectische argumentatietheorie is ontwikkeld door Van Eemeren en Grootendorst in de jaren '80 van de vorige eeuw en combineert inzichten uit de pragmatiek met een dialectische benadering (Van Eemeren & Grootendorst 1984; 1992; 2004) om argumentatie op een systematische manier te beschrijven en evalueren. Argumentatie wordt door pragma-dialectici beschouwd als een complexe taalhandeling (het pragmatische aspect), gericht op het op een redelijke manier oplossen van een verschil van mening (het dialectische aspect). Deze benadering van argumentatie verschilt aanzienlijk met de logische benadering. Logici bestuderen geabstraheerde redeneringen los van hun (argumentatieve en dialectische) context om vast te stellen of de conclusie logischerwijs volgt uit de gegeven premissen, terwijl pragma-dialectici geïnteresseerd zijn in hoe discussianten een standpunt innemen en dit (op redelijke manier) verdedigen tegenover hun opponent in een verschil van mening (Van Eemeren et al. 2014:144). Anders dan de (structuregeoriënteerde) formele logica richt de pragma-dialectische argumentatietheorie zich dus op de functie van argumentatie: argumentatie komt tot stand wanneer een spreker reageert of anticipeert op een verschil van mening (Van Eemeren et al. 2014:524).

In dit hoofdstuk bestudeer ik dilemma's argumentatie vanuit een pragma-dialectisch kader. Daarvoor ga ik in **paragraaf III.2** verder in op de theoretische handvatten die de pragma-dialectische argumentatietheorie biedt om argumentatie te bestuderen en te evalueren. Dit pas ik vervolgens in **paragraaf III.3** toe op dilemma's argumentatie om, op basis van inzichten uit de pragma-dialectische argumentatietheorie, een reconstructie van dilemma's argumenten op te stellen. Deze reconstructie bouwt voort op de (logische) vorm voor dilemma's argumentatie, zoals ik in **hoofdstuk II** heb gepresenteerd. Hoewel de typologie voor dilemma's argumenten op basis van vorm, zoals is voorgesteld in de formele logica, niet standhoudt, laten de verschillende voorbeelden van dilemma's argumenten in bestaande (met name klassiek-retorische en argumentatietheoretische) literatuur zien dat dit type argument – ook al is er maar één hoofdvorm – op verschillende manieren *gebruikt* kan worden. Daarom stel ik in **paragraaf III.3** een nieuwe, driedelige typologie op voor dilemma's argumenten. Deze typologie van dilemma's argumenten is gebaseerd op een verschil in gebruik, namelijk een verschil in het type standpunt dat wordt gebruikt, en type argumentatie dat het standpunt ondersteunt.

Dit resulteert dan ook in drie aparte reconstructies, voor elk type dilemmatisch argument één. Inzicht in deze reconstructies maakt het mogelijk om voor elk type een beoordelingsinstrumentarium op te stellen.

III.2 Deugdelijkheidsvoorwaarden in de pragma-dialectische argumentatietheorie

Zoals gezegd, beschouwt de pragma-dialectische argumentatietheorie argumentatie als een complexe taalhandeling die tot stand komt doordat een spreker reageert of anticipeert op een verschil van mening. Hoe een verschil van mening in het optimale geval opgelost kan worden, wordt beschreven in het pragma-dialectische ideaalmodel van een kritische discussie. In het ideaalmodel worden vier verschillende discussiefasen onderscheiden: de confrontatiefase waarin een standpunt naar voren wordt gebracht en/of in twijfel wordt getrokken; de openingsfase waarin de rollen in de discussie (protagonist en antagonist van een bepaald standpunt) en de gemeenschappelijke uitgangspunten worden bepaald; de argumentatiefase waarin discussianten argumenten naar voren brengen ter verdediging van het eigen standpunt of om het standpunt van de opponent aan te vallen; en ten slotte de afsluitingsfase waarin wordt vastgesteld of het verschil van mening is opgelost of beslecht (Van Eemeren & Grootendorst 1992: 34-35).

Het ideaalmodel van een kritische discussie is zowel descriptief als normatief van aard. Het biedt een systematisch model om te beschrijven en analyseren hoe het oplossingsproces van een discussie verloopt. Maar het ideaalmodel heeft ook nadrukkelijk een *kritische* functie: in een kritische discussie wordt getoetst of de gehanteerde argumentatie in voldoende mate en op een redelijke manier het naar voren gebrachte standpunt ondersteunt. Omdat pragma-dialectici argumentatie opvatten als een complexe taalhandeling, geschiedt de beoordeling van argumentatie aan de hand van de correctheids- en deugdelijkheidsvoorwaarden die met deze (complexe) taalhandeling gepaard gaan. Deze deugdelijkheidsvoorwaarden zijn uitgewerkt door Van Eemeren & Grootendorst in tien discussieregels die voorschrijven hoe in elk van de discussiefasen het oplossen van het verschil van mening *hoort* te verlopen (Van Eemeren & Grootendorst 1992:208-209).

Het naar voren brengen van dilemma's argumenten gebeurt in de argumentatiefase. Een belangrijke discussieregel om argumenten in de argumentatiefase te toetsen, is de achtste discussieregel, de argumentatieschemaregel.³¹ Deze regel toetst of het gebruikte argument als een geldige en adequate ondersteuning voor het standpunt (of een argument) beschouwd kan worden. Een argumentatieschema is een schematische representatie van de rechtvaardigingsmanier waarop argument en standpunt verbonden zijn (Van Eemeren et al. 2014:21; Van Eemeren & Grootendorst 1992:158-

³¹ In het vroegere werk van Van Eemeren & Grootendorst (1992:209) was dit de zevende discussieregel; later (bijvoorbeeld Van Eemeren & Snoeck Henkemans 2016:113-115) is dit de achtste regel geworden. Ook de vierde (relevantieregel), vijfde (verzwegen-argumentregel), zesde (uitgangspuntregel), zevende (geldigheidsregel) zijn relevant voor de argumentatiefase. Deze – op de zesde na, zoals ik laat zien in hoofdstuk IV – zijn echter minder relevant voor dilemma's argumentatie.

168).³² Deze relatie tussen standpunt en argument komt tot uitdrukking in het brugargument. Pragma-dialectici onderscheiden drie pragmatische principes en dus drie hoofdklassen argumentatieschema's waarop deze rechtvaardigingsgrond (in het brugargument) tot uitdrukking kan komen: symptomatische argumentatie (ook wel kentekenargumentatie), analogieargumentatie en causale argumentatie (Van Eemeren & Grootendorst 1992:96-98). Ter illustratie, het argumentatieschema van causale argumentatie ziet er als volgt uit:

- (11) 1. Voor X geldt Y, want (standpunt)
 1.1 want voor X geldt Z, (argument)
 1.1' en Z leidt tot Y. (brugargument)
 (Van Eemeren & Snoeck Henkemans 2016:85)

Om te beoordelen of zo'n argumentatieschema correct wordt toegepast, moet aan de hand van het brugargument een kritische vraag (of vragen) worden gesteld die toetst of het pragmatische principe (kentekenrelatie, vergelijkingsrelatie, of oorzaak-gevolgrelatie) correct is toegepast. De (algemene) kritische vraag bij causale argumentatie luidt: 'leidt Z wel tot Y?' Omdat iedere rechtvaardigingsgrond op basis van een pragmatisch principe eigen deugdelijkheidscriteria kent, worden aan ieder type argumentatieschema andere kritische vragen verbonden (Van Eemeren & Snoeck Henkemans 2016:81-86).

Veel argumenten, waaronder dilemmatische argumenten, bestaan uit een complexe set argumentatieve stappen. Zulke argumenten kunnen niet louter aan de hand van een van de drie argumentatieschema's beschreven worden, maar behoeven een reconstructie die de verschillende argumentatieve stappen weergeeft. Dit wordt een argumentatiepatroon genoemd. Een argumentatiepatroon is 'a constellation of argumentative moves in which, [...] in defence of a particular type of standpoint a particular argument scheme or combination of argument schemes is used in a particular kind of argumentation structure' (Van Eemeren 2017:19-20). Anders dan een argumentatieschema is een argumentatiepatroon dus een set van 'argumentative moves', waar wel één of meerdere argumentatieschema's aan ten grondslag liggen. Een voorbeeld van een (relatief kort) argumentatiepatroon is het patroon van pragmatische argumentatie, dat gebaseerd is op causale argumentatie:

- (12) 1. Actie X moet uitgevoerd worden
 1.1a want actie X leidt tot gevolg Y
 1.1b en gevolg Y is wenselijk
 1.1a-b' Als actie X leidt tot het wenselijke gevolg Y, moet X uitgevoerd worden
 (Feteris 2002:21, aanpassingen CvdV)

³² 'Argumentatieschema' is een centraal en cruciaal begrip voor de argumentatietheorie (een verzamelnaam voor argumentatiebenaderingen waartoe ook de pragma-dialectische argumentatietheorie behoort), dat in iedere benadering weer net anders gehanteerd wordt, Van Eemeren et al. (2014:19-21).

Elke argumentatieve stap in dit argumentatiepatroon (1.1a, 1.1b en 1.1a-b') anticipeert op een kritische vraag/reactie van de opponent.³³ Om te beoordelen of pragmatische argumentatie correct wordt toegepast (de achtste discussieregel) moeten de volgende kritische vragen gesteld worden: Q1) leidt X tot Y (1.1a)? Q2) Is Y wenselijk (1.1b)? Q3) Moeten acties die tot een wenselijk resultaat leiden altijd worden uitgevoerd (1.1a-b')? Q4) Heeft X geen onwenselijke bijeffecten waardoor X beter niet uitgevoerd kan worden (1.1a-b')? En Q5) kan Y niet gerealiseerd worden op een eenvoudigere en efficiëntere manier (1.1a-b')? (Van Eemeren & Garssen 2020:17-18).³⁴

Het opstellen van een argumentatiepatroon voor dilemma's argumentatie is een geschikte manier om de argumentatiestructuur van dilemma's argumenten te analyseren. Dilemma's argumentatie maakt immers gebruik van verschillende argumentatieve stappen: er worden twee nevengeschikte argumenten gepresenteerd waarvan de (vaak tegenovergestelde) antecedenten tot hetzelfde standpunt leiden en er moet worden aangetoond dat er geen ander alternatief bestaat (cf. de hoofdvorm (10) in **hoofdstuk II**), zodat de conclusie sluitend is. Vervolgens kunnen aan de hand van een argumentatiepatroon kritische vragen worden gedestilleerd ter beoordeling van dilemma's argumentatie.

III.3 Reconstructie en beoordeling van dilemma's argumenten

Er bestaat nog geen bevredigende reconstructie voor dilemma's argumentatie. Desalniettemin is er wel aandacht geweest, zij het zeer gering, voor het (redelijke) argumentatieve gebruik van dilemma's argumenten. Zowel de klassieke retorica als de moderne argumentatietheorie – hoewel beide verschillend qua benadering: de een gericht op productie van argumentatie en de ander gericht op de beoordeling ervan – beschrijven manieren waarop dilemma's argumentatie ingezet kan worden en hoe dilemma's argumenten respectievelijk weerlegt of beoordeeld moeten worden. De klassieke retorica is vooral rijk in haar beschrijvingen en voorbeelden van dilemma's argumentatie, waarbij uitgebreid wordt stilgestaan hoe deze dilemma's argumenten weerlegt kunnen worden (zie voor een uitgebreide bespreking **Appendix**), maar geeft daarin alles behalve een systematisch overzicht. De moderne argumentatietheorie streeft deze systematische behandeling van argumentatie wel na, wat (onder andere) heeft geresulteerd in diverse typologieën van alledaagse argumenten (zie voor een overzicht Van Eemeren et al.2014:19-21). Noch in de pragma-dialectische argumentatietheorie, noch in het merendeel van de typologieën van andere argumentatietheoretici wordt dilemma's argumentatie

³³ Cf. Wagemans (2011:337) die een argumentatiepatroon voor autoriteitsargumentatie opstelt: 'arguments can be interpreted as answers to critical questions and [...] they may provide further support for the propositional content as well as the justificatory force of any argument that has already been put forward'.

³⁴ Ik heb de volgorde enigszins aangepast. Van Eemeren & Garssen (2020:18) stellen ook nog de kritische vraag 'leidt X tot wenselijk resultaat Y?' Deze vraag is overbodig aangezien deze al besloten ligt in de eerste twee kritische vragen.

behandeld.³⁵ Daarop heb ik vier uitzonderingen gevonden (Perelman & Olbrechts-Tyteca 1969:236-240; Schellens 1985:162-163; Kienpointer 1992:314; en Gerlofs 2009:155-160). Deze vier besprekingen hebben gemeen dat zij veelal aan de oppervlakte blijven, van elkaar verschillen door te focussen op slechts één of twee specifieke gebruikswijze(n) van het dilemma argument, en zo geen van alle recht doen aan de verscheidenheid aan voorbeelden van dilemma argumenten zoals gepresenteerd in de klassieke retorica.

Pas wanneer we al deze theoretische besprekingen samennemen, zowel de retorische als argumentatietheoretische, vallen mijns inziens drie gebruikstypen van het dilemma argument te onderscheiden. Dit onderscheid is te maken op basis van het type standpunt dat wordt gebruikt en van invloed is op het type argumentatie dat gebruikt kan worden ter ondersteuning. De pragma-dialectische argumentatietheorie onderscheidt drie typen standpunten die bepalend zijn voor het type argumentatie dat het standpunt ondersteunt en het type rechtvaardigingsgrond in het brugargument, namelijk: een descriptief standpunt, een evaluerend standpunt en een prescriptief standpunt (Van Eemeren & Grootendorst 1992:159).³⁶ Door het type standpunt en het soort argumentatie dat daarmee gepaard gaat in ogenschouw te nemen, kunnen drie gebruikstypen van het dilemma argument onderscheiden worden:³⁷ het pragmatisch dilemma argument (een prescriptief standpunt ondersteund door pragmatische argumentatie), het stellend dilemma argument (een descriptief of evaluatief standpunt ondersteund door causale of symptomatische argumentatie) en het onmogelijke-keuze-dilemma (een descriptief standpunt ondersteund door pragmatische argumentatie). De eerste twee gebruikstypen zijn terug te vinden in de klassieke retorica en de laatste twee typen in de argumentatietheoretische besprekingen van dilemma argumentatie.

Hieronder presenteer ik voor alle drie gebruikstypen dilemma argumenten een argumentatiepatroon en stel ik een set kritische vragen op. In het vorige hoofdstuk heb ik laten zien dat dilemma argumenten gekenmerkt worden door een duidelijk hoofdvorm. Dit betekent dat elk van de argumentatiepatronen overeen zal komen in de essentiële argumentatieve stappen voor dilemma argumenten, namelijk de presentatie van twee alternatieven en de convergerende effecten van beide tot eenzelfde conclusie. De drie argumentatiepatronen die ik hieronder opstel, zullen dan ook overeenkomsten vertonen. Het verschil in type standpunt en bijbehorende ondersteunende argumentatie

³⁵ In ieder geval wordt het niet behandeld in Walton, Reed & Macagno (2008), Walton (1996), Freeley (1993), Hasting (1962), Toulmin (1958).

³⁶ Niet elk type standpunt kan door hetzelfde type argumentatieschema ondersteund worden, zie Van Eemeren & Grootendorst (1992:160, n.5) en Wagemans (2014:27). Een descriptief standpunt wordt dikwijls ondersteund door causale argumentatie (of symptomatische argumentatie), een evaluatief standpunt dikwijls door symptomatische argumentatie en een prescriptief standpunt in de regel door pragmatische argumentatie (i.e. causale argumentatie).

³⁷ Perelman & Olbrechts-Tyteca (1969:236) merken in hun definitie van het dilemma reeds op dat er twee verschillende typen zijn, namelijk het dilemma dat resulteert in een eenduidig 'statement' of in een 'course of action', respectievelijk een descriptief of een prescriptief standpunt. Hun bespreking van het dilemma maakt gebruik van de beschrijvingen (met name van Quintilianus' *locus a divisione*) en voorbeelden uit de klassieke retorica, waarin we beide typen ook aantreffen. Hoewel dit een scherpe observatie is van Perelman & Olbrechts-Tyteca, werken zij dit onderscheid helaas niet verder uit in hun bespreking. Daarnaast voldoen niet alle voorbeelden die Perelman & Olbrechts-Tyteca geven aan hun eigen definitie van het dilemma.

is echter van invloed op het patroon en de kritische vragen die gesteld kunnen worden. Daarom moeten de drie typen dilemma's argumenten ieder op een eigen manier geëvalueerd worden.

III.3.1 Het pragmatisch dilemma's argument

III.3.1.1 Reconstructie

Bij zijn bespreking van de topos van 'twee tegenovergestelden' stelt Aristoteles (*Rhet.*1399a.17ff.) dat deze topos eruit bestaat dat 'een spreker één van twee tegengestelde handelwijzen moet aanbevelen of afraden' en dat aan deze handelwijzen gunstige of ongunstige gevolgen verbonden worden. Aristoteles beschrijft hier wat tegenwoordig bekendstaat als pragmatische argumentatie: een prescriptief standpunt dat wordt ondersteund door positieve dan wel negatieve gevolgen (Van Eemeren & Snoeck Henkemans 2016:86). Aristoteles illustreert dit met een sprekend voorbeeld, waarin een moeder haar zoon afraadt redenaar te worden op basis van negatieve gevolgen (*Rhet.*1399a.21-23): 'als het rechtvaardig is wat je beweert zullen de mensen je haten, als het onrechtvaardig is de goden'.³⁸

In dit voorbeeld wordt een actie of handeling afgeraden door te tonen dat twee mogelijke (en tegenovergestelde) handelingsperspectieven leiden tot onwenselijke effecten. Zo ontkomt een redenaar er niet aan om ofwel rechtvaardig te spreken ofwel onrechtvaardig te spreken. Aan beide handelingsperspectieven wordt een pragmatisch argument verbonden, namelijk dat die bepaalde handeling tot een onwenselijk gevolg leidt (gehaat worden door ofwel mensen ofwel goden). Wanneer ieder mogelijk handelsperspectief tot een onwenselijk resultaat van die handeling leidt, kan de handeling redelijkerwijs worden afgeraden. Het pragmatische dilemma's argument is daarom als volgt weer te geven in een argumentatiepatroon, met twee pragmatische argumenten en een brugargument die beide samenneemt:

(13) **Pragmatisch dilemma's argument**

1. X moet niet uitgevoerd worden
- 1.1a X uitvoeren veronderstelt ofwel handeling X1 ofwel handeling X2
- 1.1b(a) X1 leidt tot Y
- 1.1b(b) Y is onwenselijk
- 1.1c(a) X2 leidt tot Z
- 1.1c(b) Z is onwenselijk
- 1.1a-c' Als X ofwel tot onwenselijk resultaat Y ofwel tot onwenselijk resultaat Z leidt, moet X niet uitgevoerd worden.

³⁸ Een ander in de klassieke retorica bekend voorbeeld van een pragmatisch dilemma's argument wordt door pseudo-Hermogenes geciteerd (IV.6):³⁸ 'of je nu een knappe of lelijke vrouw trouwt, je kunt beter niet trouwen'. Pseudo-Hermogenes laat zien hoe dit standpunt wordt ondersteund met een dilemma's redenering: 'je moet [niet] trouwen, omdat een mooie vrouw 'gemeenschappelijk goed' (*koinè*) is, en omdat een lelijke vrouw een 'straf' (*poinè*) is'. Zie **Appendix A.5** en **A.6** voor een analyse van dit voorbeeld.

Dilemmatische argumentatie kent een aantal nevenschikkende argumentatieve stappen (zie de hoofdvorm (10) in **hoofdstuk II**; cf. Gerlofs 2009:157-159). Argument 1.1a maakt duidelijk dat handeling X twee (tegenovergestelde) handelingsperspectieven kent (X1 en X2) en het uitvoeren van X dus een van beide alternatieven veronderstelt. De nevenschikkende argumenten 1.1b(a-b) en 1.1c(a-b) zijn twee pragmatische argumenten (cf. argumentatiepatroon voor pragmatische argumentatie (12) *supra*). Het brugargument 1.1a-c' drukt de relatie tussen deze drie argumenten met het standpunt uit: als de alternatieven X1 en X2 enkel tot ongunstige gevolgen leiden, kan de handeling X beter niet uitgevoerd worden.

Een pragmatisch dilemma argument kan uiteraard ook een bepaalde handeling aanbevelen. In dat geval wordt bovenstaand patroon ook toegepast, maar stelt het standpunt (1) dat X wel uitgevoerd moet worden en stellen beide pragmatische argumenten (1.1b(b) en 1.1c(b)) dat Y en Z wenselijk zijn.

III.3.1.2 Beoordeling

Elk van deze argumentatieve stappen kan beoordeeld worden met een kritische vraag (of vragen). Bij argument 1.1a kan de vraag gesteld worden (Q1) of X1 en X2 de enige twee manieren zijn waarop X uitgevoerd kan worden. Is dit niet het geval, dan kan het dilemma argument weerlegd worden door een derde alternatief aan te reiken; dit is in lijn met de in de logica beschreven noodzaak dat een dilemma niet de wet van de uitgesloten derde overtreedt (cf. Jevons 1883:159).³⁹ Bij de pragmatische argumenten 1.1b(a-b) en 1.1c(a-b) moet beoordeeld worden of X1 en X2 tot de genoemde effecten leiden (a) en of beide effecten inderdaad onwenselijk zijn (b).⁴⁰ Voor deze beide nevenschikkende argumenten kunnen de kritische vragen voor pragmatische argumentatie, zoals hierboven beschreven, worden gesteld.⁴¹ Dit resulteert in de volgende set kritische vragen:

- Q1. Is er naast X1 en X2 geen andere voorwaarde X3 denkbaar waaronder X uitgevoerd kan worden?
- Q2. Leidt X1 tot Y?
- Q3. Leidt X2 tot Z?
- Q4. Zijn Y en Z inderdaad onwenselijk?
- Q5. Leidt X1 niet tot een ander resultaat (Y') dat het juist verkieslijker maakt om X uit te voeren omdat het resultaat Y niet opweegt tegen Y'?
- Q6. Leidt X2 niet tot een ander resultaat (Z') dat het juist verkieslijker maakt om X uit te voeren omdat het resultaat Z niet opweegt tegen Z'?
- Q7. Indien een actie hoe dan ook tot een (on)wenselijke resultaat leidt, moet deze te allen tijde worden aanbevolen/afgeraden?

³⁹ Dit wordt ook al in de klassieke retorica opgemerkt, zie **Appendix A.6**.

⁴⁰ Deze beoordelingsnorm komt ook naar voren in de klassieke retorica, zie **Appendix A.2** en **A.3**.

⁴¹ De eerste kritische vraag van pragmatische argumentatie (leidt X tot Y?) komt overeen met Q2 en Q3 voor dilemma argumentatie, de tweede kritische vraag voor pragmatische argumentatie (is Y onwenselijk?) met Q4, de derde ('moeten acties met een onwenselijk resultaat nooit worden uitgevoerd?') met Q7, de vierde kritische vraag ('heeft X geen wenselijke bijeffecten waardoor X wel uitgevoerd moet worden?') met Q5 en Q6; de vijfde kritische vraag van pragmatische argumentatie ('kan Y niet voorkomen worden op een andere manier?') is niet relevant in een dilemma argument, daar een dilemma argument juist beschrijft dat *alle* manieren tot dat ongewenste effect leiden. Deze vraag wordt dus reeds opgevangen door vragen Q3 en Q4, die beoordelen of het andere alternatief ook onwenselijk is.

Omdat een argumentatiepatroon een combinatie van argumentatieve stappen is, kunnen meerdere discussieregels overtreden worden. Kritische vragen Q2-Q6 zijn van toepassing op de twee pragmatische argumenten (1.1b(a-b) en 1.1c(a-b)); wanneer een van deze vragen negatief beantwoord wordt, is er sprake van een overtreding van discussieregel 8 (argumentatieschemaregel) omdat het argumentatieschema voor pragmatische argumentatie incorrect wordt toegepast (Van Eemeren & Grootendorst 1992:209). Vragen Q1 en Q7 zijn daarentegen gerelateerd aan discussieregel 6 (uitgangspuntregel): een discussiepartner kan in 1.1a onterecht veronderstellen dat X1 en X2 de enige twee voorwaarden zijn, en discussiepartners kunnen het oneens zijn over het uitgangspunt dat (on)wenselijke effecten een reden zijn voor het wel/niet uitvoeren van een actie.

Kritische vragen Q5 en Q6 verdienen nog enige verdere toelichting, aangezien deze kunnen toetsen of het dilemma niet ‘omgekeerd’ kan worden tot een aannemelijker dilemma – een bijzonder aspect van dilemmatische argumentatie waarbij in de klassieke retorica uitgebreid is stilgestaan (zie **Appendix**). Deze twee vragen zijn extra relevant wanneer beide alternatieven (X1 en X2) kunnen worden vergezeld door zowel een gunstig als een ongunstig gevolg die elkaars tegendelen zijn. Dit maakt het namelijk mogelijk het dilemma ‘om te keren’. Om zo’n ‘omkering’ te illustreren, kunnen we Aristoteles’ dilemmatisch argument als voorbeeld nemen. Een moeder kan haar zoon afraden redenaar te worden op basis van de ongunstige gevolgen die optreden wanneer haar zoon ofwel rechtvaardig ofwel onrechtvaardig zal spreken. De moeder kan echter met dezelfde argumenten ook het tegenovergestelde standpunt innemen (*Rhet.*1399a.22-23): ‘je moet redenaar worden, want als het rechtvaardig is wat je beweert zul je een lieveling van de goden zijn en als het onrechtvaardig is van de mensen’. In dit dilemmatisch argument wordt het standpunt ‘omgekeerd’ en worden aan beide alternatieven juist gunstige gevolgen verbonden. Dit omgekeerde dilemma is echter zwakker dan de eerste variant, aangezien iemand bij het omgekeerde dilemma tegenin zou kunnen werpen dat de spreker geen recht doet aan de ongunstige gevolgen die ook optreden: als je onrechtvaardig spreekt ben je misschien wel geliefd bij de mensen, maar de vraag is of dat opweegt tegen de razernij van de goden die onrechtvaardig spreken ook oproept. Bij kritische vragen Q5 en Q6 moet dus worden nagegaan of het genoemde effect bij die handeling wel opweegt tegen bepaalde bijeffecten die het standpunt teniet kunnen doen.

Met bovenstaand argumentatiepatroon en deze kritische vragen kan Aristoteles’ voorbeeld gereconstrueerd en beoordeeld worden. Aristoteles gaf een voorbeeld van een moeder ‘die niet goedvond dat haar zoon redenaar werd, want, zei ze, ‘als het rechtvaardig is wat je beweert zullen de mensen je haten, als het onrechtvaardig is de goden’’ (*Rhet.*1399.a21-23). Dit argument is als volgt te reconstrueren:

- (14) (1. Je moet geen redenaar worden)
 - (1.1a Als redenaar spreek je of rechtvaardig of onrechtvaardig)
 - 1.1b(a) Rechtvaardig spreken leidt tot gehaat worden door de mensen
 - (1.1b(b) Gehaat worden door de mensen is onwenselijk)
 - 1.1c(a) Onrechtvaardig spreken leidt tot gehaat worden door de goden
 - (1.1c(b) Gehaat worden door de goden is onwenselijk)
 - (1.1a-c' Als redenaar worden inhoudt dat je ofwel gehaat wordt door de mensen ofwel door de goden en beide zijn onwenselijk, moet je geen redenaar worden)

Dit pragmatisch dilemma argument kan op verschillende manieren op weerstand stuiten. Allereerst kan een discussiepartner zich afvragen of rechtvaardig spreken wel tot haat bij mensen leidt (Q2). In een niet-religieuze context kan een discussiepartner ook verwerpen dat onrechtvaardig spreken tot godenhaat leidt (Q3). Maar het grootste bezwaar bij dit argument kan gemaakt worden aan de hand van kritische vragen Q5 en Q6: is een van beide alternatieven niet meer wenselijk dan onwenselijk wanneer we de gunstige 'bijeffecten' meewegen? Zo kan gesteld worden dat gehaat worden door de mensen maar geliefd zijn bij de goden is (in een religieuze context) best een wenselijk resultaat is. Deze kritiek zou het dilemma argument kunnen ontmantelen: een opponent kan tegenwerpen dat je wel redenaar moet worden zolang je te allen tijde rechtvaardig spreekt.

III.3.2 Het stellend dilemma argument

III.3.2.1 Reconstructie

Behalve voorbeelden met een prescriptief standpunt, treffen we in klassieke retoricawerken maar ook in het argumentatietheoretische werk van Gerlofs (2009:158-160) voorbeelden aan met descriptieve en evaluatieve standpunten.⁴² Deze beide standpunten 'stellen' dat een bepaald feit of een bepaalde evaluatie het geval is. Zo geeft Gerlofs het volgende voorbeeld van een dilemma argument met een descriptief standpunt (aanpassingen CvdV):

- (15) 'Wat ook de uitslag van het referendum wordt, ons actiecomité kan worden opgeheven. Als er voor het referendum wordt gestemd, dan kan ons comité met succes afzwaaien – we hebben dan immers ons doel bereikt. Maar als er tegen het referendum wordt gestemd, dan kunnen we niet doorgaan met ons comité. Als we onze doelen namelijk nu niet bereiken, dan is er geen enkele kans dat ons dat in de toekomst wel lukt.'

In dit dilemma argument hebben we te maken met een descriptief standpunt ('ons actiecomité kan worden opgeheven') waaraan twee alternatieve situaties worden verbonden. Eenzelfde soort dilemma argument kan ook gevormd worden met een evaluatief standpunt. Zo zagen we in *paragraaf II.4.2* hoe Demosthenes een dilemma argument gebruikte om Aeschines weg te zetten

⁴² Gerlofs onderscheidt twee typen dilemma's, maar expliciteert daarbij niet dat beide types een ander soort standpunten hebben. Ze noemt dit tweede type dat een descriptief standpunt heeft, het 'simple constructive dilemma' naar analogie van de benaming in de formele logica. Het eerste type noemt zij een colloquiaal dilemma en komt overeen met het onmogelijke-keuze-dilemma uit de volgende paragraaf.

als een slecht burger. Demosthenes beargumenteerde dat Aeschines hoe dan ook een slecht burger was, of hij nu wel of niet aanwezig was bij de religieuze festiviteiten; in het ene geval kon Demosthenes hem hypocriet gedrag verwijten en in het andere geval zou Aeschines zijn burgerplicht hebben verzaakt. Met dit type dilemma's argument kan dus ook gebruikt worden om een persoonlijke aanval te vormen (cf. Craig 1993:12), zoals Demosthenes doet.⁴³

Anders dan bij pragmatisch dilemma's argumentatie, waar de beide alternatieven altijd hypothetisch zijn en dus in de toekomst liggen, liggen bij het stellend dilemma's argument de alternatieven niet per se in de toekomst, maar kunnen deze ook gesitueerd zijn in het heden of verleden, zoals Demosthenes' voorbeeld laat zien. Ook is het type standpunt (prescriptief bij het pragmatische dilemma en descriptief/evaluatief bij het stellende dilemma) van invloed op welk type argumentatie ter ondersteuning kan worden gebruikt: terwijl bij een prescriptief standpunt pragmatische argumentatie (dus causale argumentatie) wordt gebruikt om een actie af te raden (of aan te bevelen) op basis van gevolgen die kunnen optreden, kunnen het descriptieve en evaluatieve standpunt niet alleen door causale argumentatie, maar ook door symptomatische argumentatie ondersteund worden.⁴⁴ Zo gebruikt Demosthenes' twee argumenten gebaseerd op een kentekenrelatie: het aanklagen van medefeestvierders is kenmerkend voor hypocriet gedrag en het onttrekken aan religieuze festiviteiten is kenmerkend voor iemand die zijn burgerplicht verzaakt. Dat stellend dilemma's argumentatie wordt ondersteund door andere typen argumentatie dan het pragmatische dilemma, betekent ook dat het argumentatiepatroon en bijbehorende kritische vragen van het stellend dilemma's argument verschillend van het pragmatisch dilemma's argument zijn.

Omdat het descriptieve en evaluatieve standpunt niet verschillen in welk type argumentatie ter ondersteuning kan worden gebruikt en in de mogelijkheden in welke tijd de alternatieven gesitueerd zijn (verleden, heden of toekomst), neem ik beide samen onder de noemer stellend dilemma's argument. Dit type dilemma's argument valt als volgt te reconstrueren:⁴⁵

(16) **Stellend dilemma's argument**

1. Voor X geldt *hoe dan ook* (geval/evaluatie) Y
- 1.1a Ofwel X1 ofwel X2 is het geval (voor X)
- 1.1b Voor X1 geldt (kenmerk of gevolg) Y1
 - 1.1b.1a want voor X1 geldt Z
 - 1.1b.1b en Z is kenmerkend voor/leidt tot Y1
- 1.1c Voor X2 geldt (kenmerk of gevolg) Y2
 - 1.1c.1a want voor X2 geldt A
 - 1.1c.1b en A is kenmerkend voor/leidt tot Y2
- 1.1d zowel Y1 als Y2 zijn kenmerkend voor / leiden tot Y
- 1.1a-d' Als voor X ofwel Z ofwel A geldt en beide leiden tot / zijn kenmerkend voor Y, dan is Y het geval.

⁴³ Dit zien we ook terug in de definitie van dilemma's argumentatie die Quintilianus geeft (*paragraaf 1.1*).

⁴⁴ Cf. n.36 *supra*.

⁴⁵ Dit argumentatiepatroon komt grotendeels overeen met de argumentatiestructuur die Gerlofs (2009:159) uitwerkt. Het enige verschil is dat ik de twee symptomatische of causale argumenten nadrukkelijker uitgebreider weergeef in 1.1b.1(a-b) en 1.1c.1(a-b).

Dit argumentatiepatroon komt gedeeltelijk overeen met het patroon voor pragmatische dilemma's. Anders dan bij pragmatische dilemmatische argumentatie, is het bij het stellende dilemma mogelijk om nog een extra 'complexe' tussenstap te maken (Y1 en Y2) om tot een conclusie met één propositie te komen (Y). Een pragmatisch dilemmatisch argument is inherent 'simpel' (dat wil zeggen: beide alternatieven leiden direct tot hetzelfde gevolg), daar de alternatieve pragmatische argumenten (1.1b en 1.1c) beide uitkomen op de conclusie dat de handeling onwenselijk (of wenselijk) is. De conclusie van een pragmatisch dilemmatisch argument bevat daarom altijd één propositie, namelijk dat beide handelingen onwenselijk zijn. Bij een stellend dilemmatisch argument is het echter mogelijk dat beide alternatieven naar twee verschillende kenmerken of twee verschillende gevolgen leiden (Aeschines is hypocriet of verzaakt zijn burgerplicht), die vervolgens op hun beurt weer samen naar één kenmerk of gevolg leiden (Aeschines is een slecht burger). Deze 'complexe' tussenstap is weergegeven in premisse 1.1d. Deze hoeft dus alleen gereconstrueerd te worden wanneer beide alternatieven eerst tot een eigen kenmerk of gevolg leiden voordat ze samenkomen in een overkoepelend kenmerk of gevolg. Het is ook mogelijk dat deze 'complexe tussenstap' niet nodig is en dat het stellend dilemmatisch argument simpel is. In dat geval zijn Y1 en Y2 gelijk (dus gewoon Y) en is premisse 1.1d overbodig.

III.3.2.2 Beoordeling

Ook voor het stellend dilemmatisch argument kunnen bij elk van de argumentatieve stappen kritische vragen worden gesteld om de redelijkheid van het argument te beoordelen. Net als bij het pragmatische dilemmatisch argument valt te vragen of X1 en X2 alle mogelijke alternatieven beschrijven (Q1). Anders dan bij het pragmatische dilemma is het voor het stellend dilemmatisch argument niet relevant te vragen of X1 en X2 nog leiden tot andere gevolgen of andere kenmerken met zich meebrengen dan Y1 en Y2, aangezien dat niets zegt over het wel of niet optreden van Y1 en Y2. Voor de beide symptomatische of causale argumenten (1.1b en 1.1c) hoeft dus enkel de algemene vraag (Q2 en Q3) voor symptomatische of causale argumentatieschema gesteld te worden. In geval van een 'complexe tussenstap' en dus van premisse 1.1d, moet ook bij deze premisse deze vraag worden herhaald om te beoordelen of Y1 en Y2 wel kenmerkend zijn voor of leiden tot Y (Q5). Ten slotte moet, net als in het pragmatisch dilemmatische argument, worden gewaarborgd dat een omkering van het dilemma niet leidt tot een aannemelijkere verdediging van het tegenovergestelde standpunt (Q4). Dit leidt tot de volgende set kritische vragen:

- Q1. Zijn X1 en X2 de enige twee denkbare mogelijkheden in deze context?
- Q2. Leidt Z tot / is Z kenmerkend voor (geval/evaluatie) Y1?
- Q3. Leidt A tot / is A kenmerkend voor (geval/evaluatie) Y2?
- Q4. Wordt Y niet teniet gedaan wanneer voor X1 niet-A geldt en voor X2 niet-Z (en dus niet-Y1 en niet-Y2 het geval zijn)?
- Q5. Leiden Y1 en Y2 daadwerkelijk tot Y / zijn Y1 en Y2 daadwerkelijk kenmerkend voor Y?
(*alleen bij een complex dilemmatisch argument*)

Vragen Q2 en Q3 (en Q5) zijn afhankelijk van het type argumentatieschema dat wordt gebruikt voor argumenten 1.1b en 1.1c (en 1.1d). Deze vragen evalueren of het gebruikte argumentatieschema (causale of symptomatische argumentatie) correct is toegepast en waarborgen dus wederom de achtste discussieregel (argumentatieschemaregel). Daarnaast is de eerste vraag weer gerelateerd aan de zesde discussieregel (uitgangspuntregel).

Kritische vraag Q4 waarborgt of het stellend dilemma niet kan worden ‘omgekeerd’ tot een aannemelijker stellend dilemma, wanneer beide alternatieven ook tot de tegenovergestelde kenmerken of gevolgen leiden. Wanneer zo’n ‘omkering’ leidt tot een redelijker dilemma, wordt in het gebruikte (niet-omgekeerde) dilemma de argumentatieschemaregel overtreden, omdat relevante neveneffecten niet zijn meegewogen door de discussiant. In principe kan elk dilemma worden omgedraaid, maar dit leidt niet noodzakelijkerwijs tot een aannemelijker argument. Wanneer we bijvoorbeeld Demosthenes’ argument tegen Aeschines omdraaien, krijgen we geen aannemelijker argument: ‘Als Aeschines aanwezig was, dan heeft hij zijn burgerplicht niet verzaakt; als Aeschines niet aanwezig was, dan vertoont hij nu geen hypocriet gedrag. Dus Aeschines is een voorbeeldig burger.’ In dit omgekeerde dilemmatisch argument worden juist (neven)effecten buiten beschouwing gelaten die wel relevant zijn voor de conclusie, bijvoorbeeld dat Aeschines misschien zijn burgerplicht niet verzaakt heeft door aanwezig te zijn maar wel hypocriet handelt door de feestvierders aan te klagen. Omkering van Demosthenes’ voorbeeld leidt dus niet tot een redelijke weerlegging van zijn dilemmatisch argument. Maar had Aeschines het omgekeerde dilemma gebruikt, zou dit (omgekeerde) dilemmatisch argument niet als redelijk beoordeeld kunnen worden aan de hand van Q4.

Het stellend dilemmatisch argument kan als een persoonlijke aanval gebruikt worden, zoals bijvoorbeeld Demosthenes deed om Aeschines aan te vallen. Wanneer de persoonlijke aanval in de vorm van een dilemmatisch argument wordt gepresenteerd, wordt ook gebruik gemaakt van bovenstaand argumentatiepatroon. Hieronder geef ik het volledige argument van Demosthenes uit *Over de Kroon* (18.217), weer, dat ik daaronder uitschrijf in een argumentatiepatroon:

(17a) Ik wil graag Aeschines vragen: toen dit allemaal gebeurde en de stad vol was van trots, blijdschap en festiviteiten, deed hij mee met de religieuze festiviteiten en maakte plezier met z’n stadsgenoten, of zat hij thuis te treuren en te klagen en slecht te spreken over het gemeenschappelijke goed. Want als hij aanwezig was te midden van de rest, doet hij dan niet iets verschrikkelijks, zelfs oneerbiedigs, als hij destijds zelf de goden getuigen maakten van zijn feestmaal, maar nu jullie vraagt dit feestmaal als onwaardig te beoordelen, terwijl jullie een eed aan de goden hebben gezworen? En als hij niet aanwezig was, verdient hij vele (doods)straffen, omdat hij treurde over de dingen die de rest juist verheugden?

(17b) (1. Aeschines’ aanklacht tegen de feestvierders maakt hem een slechte burger)

(1.1a Aeschines was wel of niet aanwezig tijdens de festiviteiten)

1.1b Als Aeschines aanwezig was, is hij hypocriet

1.1b.1a want in dat geval vraagt hij de festiviteiten te veroordelen waaraan hijzelf deelnam

- 1.1b.1b en dat is kenmerkend voor hypocriet gedrag
- 1.1c Als Aeschines niet aanwezig was, toont hij burgerlijk ongehoorzaam gedrag
 - 1.1c.1a want in dat geval heeft hij zijn burgerplicht verzaakt door de feestelijke riten van de stad niet te eren
 - 1.1c.1b en dat is kenmerkend voor burgerlijk ongehoorzaam gedrag
- (1.1d Hypocrisie en burgerlijk ongehoorzaam gedrag zijn kenmerkend voor een slecht burger)
- (1.1a-d' Als voor Aeschines geldt dat hij ofwel hypocriet gedrag ofwel schandelijk gedrag vertoont, dan is hij hoe dan ook een slecht burger)

Dit stellend dilemma argument maakt gebruik van een complexe tussenstap: hypocrisie en de verzaking van zijn burgerplicht zijn twee alternatieven die hetzelfde effect sorteren (Aeschines is een slecht burger). Voor de beoordeling van dit argument kunnen vijf kritische vragen gesteld worden. Allereerst moet gevraagd worden (Q1) of er daadwerkelijk maar twee opties waren: Aeschines' aanwezigheid of afwezigheid. Hoewel deze twee logische opposities alle mogelijkheden lijken af te dekken, zou Aeschines zich kunnen verdedigen door te beweren dat hij een gezant naar de festiviteiten had gestuurd in zijn naam waardoor hij het dilemma argument kan ontmantelen: in dat geval is hij niet burgerlijk ongehoorzaam geweest maar was hij ook niet direct aanwezig. Daarnaast kan gevraagd worden of (Q2) het aanklagen van medefeest daadwerkelijk hypocriet is of dat er legitieme verschillen tussen Aeschines en zijn medefeestvierders zijn. Eenzelfde vraag (Q3) geldt voor Aeschines' afwezigheid: betekent dit daadwerkelijk een verzaking van de burgerplicht? In het oude Athene was dit zeker het geval. Ook moeten we in zo'n complexe variant beoordelen (Q5) of hypocrisie en burgerlijk ongehoorzaam gedrag inderdaad kenmerkend zijn voor een slecht burger. Ten slotte moeten we nagaan of omkering van het dilemma niet de conclusie teniet doet (Q4). In dit geval leidt omkering (argumentatie waarom Aeschines wél een goed burger is) niet tot een aannemelijke weerlegging van het gebruikte standpunt, zoals we op de vorige pagina zagen.

III.3.3 Het onmogelijke-keuze-dilemma

III.3.3.1 Reconstructie

Schellens (1985:162-163), Kienpointer (1992:314) en Gerlofs (2009:156-157) beschrijven een type dilemma argument dat niet voorkomt in de klassieke retorische theorievorming.⁴⁶ Dit type dilemma argument stelt in het standpunt dat er (door de spreker) geen redelijke keuze uit twee alternatieven gemaakt kan worden. Gerlofs noemt dit dan ook een 'colloquiaal' dilemma, omdat dit het meest in de buurt komt van de betekenis van 'dilemma' zoals we dat vandaag de dag gebruiken (een onmogelijke keuze uit twee). Kienpointer noemt ditzelfde type het 'morele dilemma' en verschaft daarbij deze schematische representatie:

⁴⁶ Hoewel dit type dilemma niet in de retorische theorievorming voorkomt, komt het wel voor in de retorische praktijk. Craig (1993:23) noemt dit een 'narrative dilemma'. Voor voorbeelden zie Craig (1993:23, 178n.24).

- (18) *Entweder X oder Y sind zu wählen* ('oder' ist hier ausschließend gebraucht)
X ist angebracht
Y ist angebracht
Also: X und Y sind angebracht?

In dit schema wordt gebruik gemaakt van drie premissen (namelijk dat een keuze tussen X en Y noodzakelijk is, dat X geschikt is en dat Y geschikt is). Dit schema is onbevredigend, daar Kienpointers weergave van de conclusie ('zijn X en Y geschikt?') niet duidelijk weergeeft wat beargumenteerd wordt. Later legt hij (1992:314) uit dat dit schema leidt tot '*keiner Entscheidung des Dilemmas*'. Dat het dilemma niet op te lossen is en er dus geen redelijke keuze tussen X en Y mogelijk is, blijft echter in Kienpointers schema impliciet – zowel in de conclusie als in de premissen waar X en Y niet met elkaar worden vergeleken.

Schellens werkt het schema van 'het dilemma' nauwkeuriger uit. Volgens Schellens (1985:163) '[is] er sprake van een dilemma, als er een keuze noodzakelijk is uit twee alternatieve acties en als de nadelige gevolgen van die acties onvermijdelijk zijn en elkaar in gewicht niet of nauwelijks ontlopen'. Dit evenwicht tussen beide alternatieven komt duidelijk terug in zijn argumentatieschema van het dilemma (1985:162):

- (19) Een keuze tussen actie A1 en A2 is noodzakelijk
 Actie A1 leidt tot B
 Actie A2 leidt tot C
 B en C zijn in gelijke mate ongewenst
 Dus: A1 en A2 zijn in gelijke mate ongewenst

Anders dan Kienpointer expliciteert Schellens dat in zo'n dilemma de gevolgen van beide keuzes even zwaarwegend zijn, waardoor beide in gelijke mate ongewenst (of gewenst) zijn. Daarnaast expliciteert Schellens dat dit argument gebruik maakt van twee pragmatische argumenten (A1 is ongewenst, want A1 leidt tot B en B is ongewenst; en A2 is ongewenst, want A2 leidt tot C en C is ongewenst), vanwaar Schellens dit type dilemma onder pragmatische argumentatie schaaft. Schellens' schema is echter ook nog niet geheel toereikend, aangezien zijn eerste premisse (een keuze is noodzakelijk) volkomen losstaat van de conclusie (beide alternatieven zijn even ongewenst). Wanneer we deze premisse meenemen, zou de eigenlijke (nu impliciet gelaten) conclusie zijn dat een keuze onmogelijk is.

In Gerlofs' reconstructie (2009:156-157) van het colloquiale dilemma komt wel nadrukkelijk naar voren dat dit argument gebruikt wordt om aan te tonen dat er geen redelijke keuze mogelijk is. Dit standpunt wordt duidelijk weergegeven in Gerlofs' reconstructie:

- (20) 1. Whether we should do X or not cannot be decided
 1.1a Either we do X and Y will happen, or we don't do X and Z will happen
 1.1a.1a If we do X, then Y
 1.1a.1b If we don't do X, then Z
 1.1a.1c Either we do X or we don't do X

1.b Y and Z are equally undesirable

Het descriptieve standpunt wordt verbonden aan twee argumenten.⁴⁷ Het eerste (complexe) argument geeft weer dat twee alternatieven (X en niet-X) beide leiden tot een eigen gevolg (1.1a1a en 1.1a1b) en dat een keuze tussen beide alternatieven noodzakelijk is (1.1a1c). Het tweede argument (1b) expliciteert dat beide gevolgen even onwenselijk zijn en komt dan ook overeen met Schellens' weergave van het dilemma.

Hoewel Gerlofs' reconstructie helder is, geeft deze de argumentatieve stappen in een dergelijk dilemma mijns inziens te ingewikkeld weer, omdat de keuze uit de twee alternatieven (1.1a.1c) nu een subargument is van het (disjunctieve) causale argument (1.1a). Ik prefereer de keuze tussen beide alternatieven en de redeneringen bij beide alternatieven in aparte nevenschikkende argumenten weer te geven, omdat de keuze uit een van beide alternatieven geen (ondergeschikte) ondersteuning maar juist een aanvulling is voor de andere argumenten. Naar analogie van mijn vorige schema's onderscheid ik dus in dit onmogelijke-keuze-dilemma vier aparte nevenschikkende premissen. De eerste premisse geeft dan de twee mogelijkheden weer, de tweede en derde premisse de pragmatische argumenten die aan elk van de alternatieven worden verbonden (cf. Schellens' schema) en vervolgens stelt de vierde premisse dat de gevolgen van beide alternatieven even onwenselijk (of wenselijk zijn) waardoor er geen keuze gemaakt kan worden. Mijn reconstructie van het onmogelijke-keuze-dilemma luidt dan als volgt:

(21) **Het onmogelijke-keuze-dilemma**

1. Er is geen redelijke keuze mogelijk
- 1.1a Er moet worden gekozen voor ofwel X1 ofwel X2
- 1.1b(a) X1 leidt tot Y
- 1.1b(b) Y is (on)wenselijk
- 1.1c(a) X2 leidt tot Z
- 1.1c(b) Z is (on)wenselijk
- 1.1d Y en Z zijn even (on)wenselijk
- 1.1a-d' Als Y en Z even (on)wenselijk zijn, kan er geen redelijke keuze tussen X1 en X2 worden gemaakt

III.3.3.2 Beoordeling

Bij dit type dilemmatisch argument moeten de beide keuzeopties X1 en X2 even (on)wenselijk zijn zodat er geen keuze mogelijk is. Omdat het onmogelijke-keuze-dilemma gebruik maakt van twee pragmatische argumenten net zoals het pragmatisch dilemmatisch argument, kunnen gedeeltelijk dezelfde kritische vragen bij dit type worden gesteld. Maar anders dan bij het pragmatisch dilemmatisch argument, waarbij de graad van de onwenselijkheid er niet toe doet maar het er wel toe doet of er naast de onwenselijke gevolgen niet ook wenselijke gevolgen bestaan die opwegen tegen de onwenselijke gevolgen, gaat het bij het onmogelijke-keuze-dilemma juist om de vraag of beide alternatieven even

⁴⁷ Merk overigens op dat deze reconstructie overeenkomt met het patroon voor pragmatische argumentatie (12), waarbij Gerlofs 1.1a voorziet van complexe subargumentatie.

(on)wenselijke effecten hebben. Dit maakt de vijfde en zesde kritische vraag bij het onmogelijke-keuze-dilemma anders, zodat de nadruk komt te liggen op het evenwicht tussen beide keuzemogelijkheden. De zevende vraag, zoals gesteld bij het pragmatisch dilemmatisch argument, komt te vervallen, daar we niet te maken hebben met een prescriptief standpunt:

- Q1. Is er naast X1 en X2 geen andere keuzemogelijkheid denkbaar?
- Q2. Leidt X1 tot Y?
- Q3. Leidt X2 tot Z?
- Q4. Zijn Y en Z inderdaad (on)wenselijk?
- Q5. Leidt X1 niet tot nog iets anders (Y') dat X1 (on)verkiezlijker maakt dan X2?
- Q6. Leidt X2 niet tot nog iets anders (Z') dat X2 (on)verkiezlijker maakt dan X1?

Een voorbeeld van een onmogelijke-keuze-dilemma wordt gebruikt door Jan Dijkgraaf in een cynisch online 'briefje aan' minister Hugo de Jonge, die aan de leiding van de vaccinatiestrategie in de coronacrisis staat:⁴⁸

- (22a) We hoeven ons natuurlijk niet te laten vaccineren, maar als we het niet doen, worden ons bepaalde (grond)rechten onthouden. [...] Óf we laten ons inenten met een vaccin waarvan de bijwerkingen op langere termijn volstrekt onbekend zijn en mogen 'goedgekeurd door de Nederlandse Staat' restaurants in, evenementen bezoeken en met de familie kerst vieren. Óf we zijn tweederangs burgers die weigeren zich te laten chanteren en die daarvoor door de Nederlandse Staat gestraft worden.
(19 november 2020)

In zijn opiniërende brief meent Dijkgraaf dat de overheid burgers een keuze geeft, maar in werkelijkheid dit een keuze is uit twee kwaden. Hoewel volgens Dijkgraaf de overheid aanstuurt op een keuze voor wel vaccineren, staan 'kritische' burgers zoals hijzelf voor een onmogelijke keuze:

- (22b) (1. Er is geen redelijke keuze mogelijk tussen wel of niet vaccineren)
- 1.1a Je moet je laten vaccineren of niet
 - 1.1b(a) Wel vaccineren leidt tot mogelijke bijwerkingen op de lange termijn
 - (1.1b(b) en bijwerkingen op de lange termijn zijn onwenselijk)
 - 1.1c(a) Niet vaccineren leidt ertoe dat je behandeld zult worden als tweederangsburger,
 - 1.1.c(a).1 je mag dan geen restaurants, evenementen of familie bezoeken
 - (1.1c(b) en behandeld worden als tweederangsburger is onwenselijk)
 - (1.1d Lange termijn bijwerkingen en behandeld worden als tweederangsburger (op de korte termijn) zijn even onwenselijk)
 - (1.1a-d' Als beide even (on)wenselijk zijn, kan er geen redelijke keuze tussen wel en niet vaccineren worden gemaakt)

De beoordeling van dit onmogelijke-keuze-dilemma is afhankelijk van de uitgangspunten die de toehoorder heeft. Een sceptische burger zal deze argumentatie anders beoordelen dan iemand die vertrouwt op de wetenschap en niet uitgaat van ernstige langetermijneffecten (Q2) of de restricties voor ongevaccineerde niet als onredelijk ziet (Q3). Sommige lezers zullen het belangrijker vinden om op de

⁴⁸ Dijkgraaf, J. (2020, 19 november). 'Briefje van Jan – aan Hugo de Jonge', *The Post Online* (<https://tpo.nl/2020/11/11/briefje-van-jan-aan-hugo-de-jonge-17/>), geraadpleegd 22-04-2021.

korte termijn weer zoveel mogelijk te kunnen ondernemen en zullen daarom vaccinatie verkieslijker (Q5) vinden; voor anderen wegen de onbekende langetermijneffecten juist zwaarder waardoor niet vaccineren verkieslijker is (Q6).

III.4 Conclusie

In dit hoofdstuk heb ik de beoordelingscriteria voor dilemma's argumenten onderzocht op basis van inzichten uit de pragma-dialectische argumentatietheorie. Aan de hand van het type standpunt en het type argumentatie dat dit standpunt ondersteunt, heb ik drie gebruikstypen dilemma's argumenten onderscheiden: het pragmatisch dilemma's argument, het stellend dilemma's argument en het onmogelijke-keuze-dilemma. Voor elk van de drie typen heb ik een argumentatiepatroon opgesteld met bijbehorende kritische vragen als beoordelingsinstrumentarium. Bij de drie typen dilemma's argumenten komen de eerste drie kritische vragen overeen: deze bevragen de disjunctie in 1.1a en de relatie tussen antecedent en consequent in 1.1b en 1.1c. De overige kritische vragen verschillen van elkaar: bij pragmatische dilemma's argumentatie moet nagegaan worden of beide effecten wel onwenselijk zijn en of een van beide alternatieven niet ook gunstige (of ongunstige, in geval van een aanbevelend standpunt) gevolgen met zich meebrengt; bij het onmogelijke-keuze-dilemma moet beoordeeld worden of beide effecten wel even (on)wenselijk zijn. Deze vergelijking tussen beide alternatieven van het dilemma is niet nodig bij een stellend dilemma's argument. Aangezien beide tot dezelfde gevolgtrekking of hetzelfde kenmerk leiden, hoeven deze niet met elkaar vergeleken te worden.

Wie deze kritische vragen bekijkt, vraagt zich misschien af of een daadwerkelijk redelijk gebruik van dilemma's argumenten wel mogelijk is: is het mogelijk dat er geen sprake is van een derde optie, én geen sprake is van andere effecten die het argument verzwakken (in een pragmatische variant), of dat beide effecten precies gelijkwaardig zijn (in een onmogelijke-keuze-variant)? Van de voorbeelden die voorbij zijn gekomen voldoen de meeste niet aan al deze redelijkheidsvoorwaarden. In het volgende hoofdstuk ga ik verder in op het strategisch gebruik van een dilemma's argument in zijn argumentatieve context. Hieruit zal blijken dat soms niet aan alle kritische vragen kan worden voldaan, maar dat het gebruik van het dilemma's argument wel anticipeert op deze kritische vragen.

IV. DE STRATEGISCHE FUNCTIE VAN DILEMMATISCHE ARGUMENTATIE

IV.1 Inleiding

In dit hoofdstuk onderzoek ik wat de strategische functie van dilemmatische argumenten is. Om dit te onderzoeken maak ik gebruik van het pragma-dialectische concept ‘strategisch manoeuvreren’. Strategisch manoeuvreren is een analytische tool om in kaart te brengen hoe een discussiant tracht zowel op redelijke als effectieve manier argumentatie naar voren te brengen. Met dit concept kan dus de retorische dimensie van dilemmatische argumentatie onderzocht worden zonder de dialectische dimensie uit het oog te verliezen. In de volgende paragraaf zal ik uitgebreider ingaan op het concept strategisch manoeuvreren. In paragraaf IV.3 laat ik zien waarom dit concept geschikt is om dilemmatische argumenten te analyseren. Vervolgens verken ik aan de hand van drie casus hoe dilemmatische argumenten op een strategische manier ingezet kunnen worden in een argumentatief discours. De kwalitatieve analyse van deze drie dilemmatische argumenten ‘in het wild’ geven inzicht in de strategische functie van het gebruik van een dilemmatisch argument.

IV.2 Strategisch manoeuvreren als analytisch instrument

In een discussie gebruiken discussianten argumentatie niet alleen om het verschil van mening op een redelijke en acceptabele manier op te lossen, maar willen discussianten met hun discussiezetten ook een effect (perlocutie) bewerkstelligen: het overtuigen van de ander (Van Eemeren 2010:37-38). In een argumentatieve context balanceren discussianten tussen twee doeleinden: de redelijkheid gedurende het oplossen van het verschil van mening handhaven (het dialectische doel) en het zo effectief mogelijk oplossen van het verschil van mening (het retorische doel). Hoe discussianten in iedere discussiezet in het discours de balans tussen deze dialectische en retorische doelen behouden, wordt in de uitgebreide pragma-dialectische argumentatietheorie aangeduid met het concept ‘strategisch manoeuvreren’ (Van Eemeren & Houtlosser 1997). Strategisch manoeuvreren gebeurt in elk van de vier discussiefasen: in de confrontatiefase balanceert de discussiant tussen een redelijke en effectieve presentatie van het verschil van mening; in de openingsfase tussen een redelijke en effectieve vaststelling van de vertrekpunten van het verschil van mening; in de argumentatiefase tussen een redelijke en effectieve presentatie van de argumenten; en in de afsluitingsfase tussen een redelijke en effectieve presentatie van de resultaten van de discussie (Van Eemeren 2010:45). Een strategische manoeuvre poogt dus op een zo effectief mogelijke manier het verschil van mening op te lossen binnen de normen van het redelijke, die in de pragma-dialectische argumentatietheorie zijn weergegeven in de tien discussieregels (Van Eemeren & Grootendorst 1992:208-209).

Strategisch manoeuvreren is een analytisch instrument om de balanceerpoging tussen dialectische en retorische doeleinden in iedere argumentatieve stap van het discours in kaart te brengen. Een dergelijke strategische manoeuvre komt tot uitdrukking via drie verschillende aspecten: 1) het maken van een opportune keuze uit het topische potentieel – oftewel: een discussiant kiest de best mogelijke discussiezet die voorhanden is; 2) het aanpassen van die argumentatieve zet aan de behoeften van het auditorium; en 3) het exploiteren van de presentatiemogelijkheden om de voor het doel meest geschikte stilistische middelen in te zetten (Van Eemeren 2010:93-96). In elke strategische manoeuvre gaan de keuzes uit het topische potentieel, uit de aanpassingsmogelijkheden aan het auditorium en uit presentatiemiddelen hand in hand.

Niet alleen is het concept ‘strategisch manoeuvreren’ geschikt om de balanceerpoging tussen dialectische en retorische doeleinden te beschrijven, maar ook om te analyseren hoe een bepaalde argumentatieve manoeuvre kan ‘ontsporen’ tot een drogredelijke discussiezet. Wanneer het retorische streven de overhand krijgt over het dialectische streven en dus de redelijkheid uit het oog verloren wordt, manifesteert dit zich in een drogredelijke strategische manoeuvre die een (of meerdere) van de discussieregels overtreedt (Van Eemeren 2010:198-199).

IV.3 Strategische manoeuvres met dilemmatische argumenten

Het concept strategisch manoeuvreren is een waardevol analytisch instrument om dilemmatische argumentatie in al haar facetten grondig te kunnen analyseren. De drie aspecten van strategisch manoeuvreren maken het mogelijk het dilemmatisch argument breder op te vatten dan louter een logische vorm of argumentatieschema (of -patroon) zoals in recente literatuur is gebeurd. Een dilemmatisch argument benut namelijk bij uitstek strategische stilistische middelen: de weergave van de argumentatie in twee (tegenovergestelde) alternatieven is een stilistische keuze die bijdraagt aan de retorische kracht van dit argument, zoals reeds benadrukt werd door klassieke retorici (*paragraaf I.1*). Daarnaast is het ook een topische keuze om gebruik te maken van een twee alternatieve redeneringen die tezamen trachten iedere mogelijke situatie te omvatten. Hoe vervolgens deze redeneringen verbonden worden aan het standpunt en dus van welk type dilemmatisch argument sprake is, is ook een topische keuze die een spreker maakt. Tot slot kan een spreker de beide redeneringen inhoudelijk zo invullen dat het zo optimaal mogelijk aansluit bij de behoeften van het publiek.

Hieronder onderzoek ik strategische functie van dilemmatische manoeuvres.⁴⁹ Hierbij merk ik nadrukkelijk op dat dit hoofdstuk een verkennend karakter heeft: op basis van enkele casus verken ik hoe dilemmatische argumentatie strategisch ingezet kan worden in een argumentatief discours. Deze

⁴⁹ Van Eemeren (2010:163-165) onderscheidt vier factoren waarmee rekening moet worden gehouden als de strategische functie onderzocht wordt: de resultaten die bereikt kunnen worden met de manoeuvre, de routes (in het dialectisch profiel) die hiervoor genomen moeten worden, de beperkingen die het communicatieve actietype oplegt en de beperkingen die voortkomen uit de (dialectische) verplichtingen die de discussiepartners hebben.

casus verschillen van elkaar in de manier waarop de alternatieven strategisch ingezet worden: allereerst laat ik aan de hand van een voorbeeld zien hoe *beide* alternatieven relevant zijn en strategisch gekozen kunnen worden, vervolgens hoe een spreker zich uit het dilemma kan manoeuvreren door te kiezen voor *een van beide* alternatieven en ten slotte hoe een spreker dit doet door te kiezen voor *geen van beide* alternatieven.

IV.3.1 Strategisch manoeuvreren met beide alternatieven (casus Baudet)

In het debat (1 april 2021) over de positie van demissionair minister-president Mark Rutte (VVD) viel de fractievoorzitter van Forum voor Democratie, Thierry Baudet, de demissionair premier aan met een stellend dilemma argument. Het debat vond plaats nadat bekend was geworden dat de notulen van de formatiegesprekken optekenden dat gesproken was over een ‘functie elders’ voor het kritische kamerlid Pieter Omtzigt (oud-CDA’er). In de media had Rutte stellig ontkend dat hij de naam van Omtzigt genoemd had, maar later bleek uit het openbaar worden van alle formatieaantekeningen dat hij wel degelijk over Omtzigt had gesproken.

In het debat over deze ‘formatiecrisis’ was de Tweede Kamer woedend over Ruttes optreden: niet alleen was het ongepast om de positie van een specifiek Kamerlid ter sprake te brengen in de formatie, maar vooral was het ongehoord dat Rutte de pers hierover incorrect had geïnformeerd. Rutte verdedigde zich in het Kamerdebat door te stellen dat hij vergeten was dat hij in zijn gesprek met de formateurs over Omtzigt gesproken had. Deze verdedigingslinie was olie op het vuur voor de Kamer: in eerdere belangrijke debatten over zijn positie als minister-president – bijvoorbeeld aangaande ‘het bonnetje’ in de Teevenddeal, de memo over de afschaffing van de dividendbelasting, Zijlstra’s ontmoeting met Russisch president Poetin en het aantal burgerslachtoffers tijdens het bombardement op Hawija – zei Rutte keer op keer dat zijn geheugen hem in de steek liet.

Een groot aantal fractievoorzitters, waaronder Baudet, koos frontaal de aanval op de positie van Rutte en eisten zijn vertrek in een motie van wantrouwen. Om deze eis kracht bij te zetten, viel Baudet Rutte aan met een dilemma argument:⁵⁰

- (23a) Rutte heeft gelogen, opnieuw. Ik heb het niet over Omtzigt gehad, zei hij. Maar dat was wel zo. Hij zegt: sorry, ik was het vergeten. Dat is ook niet de eerste keer. Wat vinden wij daarvan? [...]
Er zijn twee mogelijkheden: of de heer Rutte lijdt aan ernstig geheugenverlies, wat hem volstrekt disfunctioneel maakt, of hij is een pathologisch leugenaar. In beide gevallen is hij volstrekt ongeschikt als premier, ongeloofwaardig. Ja, ook als leider van een grote politieke partij. Want deze doofpotpolitiek heeft gemaakt dat onder tien jaar Rutte de Tweede Kamer steeds meer buitenspel is komen te staan. (1 april 2021)

Baudet gebruikt hier een stellend dilemma argument om een waardeoordeel over Mark Rutte uit te spreken: hij is ongeschikt als leider, hoe de ware toedracht van ‘functie elders’ ook is:

⁵⁰Plenaire debat 69, 1 april 2021 (https://www.tweedekamer.nl/kamerstukken/plenaire_verslagen/detail/b1865bd7-688a-408d-83f4-4b3e6d1b3da3), geraadpleegd op 7-05-2021.

- (23b) 1. Mark Rutte is *hoe dan ook* ongeschikt als premier
- 1.1a Mark Rutte lijdt aan ernstig geheugenverlies of is een pathologisch leugenaar
 - 1.1b Als Mark Rutte aan ernstig geheugenverlies lijdt, is hij ongeschikt als leider
 - (1.1.b1a een persoon met geheugenverlies disfunctioneert)
 - (1.1.b1b disfunctioneren is een kenmerk van een ongeschikt leider)
 - 1.1c Als Mark Rutte een pathologisch leugenaar is, is hij ongeschikt als leider
 - (1.1.c1a een pathologisch leugenaar is ongeloofwaardig)
 - (1.1.c1b ongeloofwaardigheid is een kenmerk van een ongeschikt leider)
 - (1.1a-c' Als Mark Rutte ofwel disfunctioneel ofwel ongeloofwaardig is, is hij een ongeschikt leider)

Wanneer we de redelijkheid van dit argument beoordelen, moeten vier kritische vragen gesteld worden: zijn er nog andere opties dan dat Rutte dementerend of een pathologische leugenaar is (Q1), maakt ernstig geheugenverlies iemand een ongeschikt leider (Q2), maakt pathologisch liegen iemand een ongeschikt leider (Q3), en leidt een omgekeerd dilemma niet tot een weerlegging van het standpunt (Q4)? Die laatste drie vragen kunnen redelijkerwijs positief beoordeeld worden. Lastiger is de eerste kritische vraag: zijn er maar twee verklaringen voor de flinke handvol misstappen die Rutte in tien jaar heeft begaan? Een deel van het publiek zal de reductie tot deze twee uitgangspunten wellicht onterecht vinden: het is goed mogelijk dat Rutte ofwel zo nu en dan belangrijke informatie vergeet zonder aan ernstig geheugenverlies te leiden, ofwel af en toe een leugentje om eigen bestwil gebruikt zonder dat een diagnose als pathologisch leugenaar terecht is. Baudets hyberbolen geven ruimte voor andere alternatieven (lichte vergeetachtigheid of een leugentje om bestwil), waardoor het dilemma argument het risico loopt op weerstand te stuiten bij zowel Rutte als opponent als bij het publiek bestaande uit de Kamerleden en overige toeschouwers.

Baudet begint zijn bijdrage met de woorden 'Rutte heeft gelogen'. Als hij meent dat leugenachtig gedrag iemand ongeschikt maakt als leider, waarom gebruikt Baudet dan een weerlegbaar dilemma argument, terwijl hij met een *monolemmatisch* argument dezelfde conclusie had kunnen bereiken (Rutte liegt, dus hij is ongeschikt)? Met andere woorden: wat is de strategische functie van dit dilemma argument? Een gedeelte van het Kamerdebat richtte zich op het bediscussiëren van een belangrijk vertrekpunt van de discussie voordat over de positie van Rutte geoordeeld kon worden, namelijk de vraag of Rutte het noemen van Omtzigt vergeten was, zoals Rutte zelf meende, of dat Rutte hierover gelogen zou hebben, waar een deel van de fractievoorzitters, waaronder Baudet, van uitging. Met zijn dilemma kan Baudet deze discussie over uitgangspunten strategisch omzeilen: zowel liegen als vergeten maakt Rutte ongeschikt als leider. Als Baudet hetzelfde standpunt had ingenomen, maar gekozen had om enkel uit te gaan van Ruttes leugenachtigheid en zijn argumentatie monolemmatisch naar voren had gebracht, had Rutte dit uitgangspunt (zijn leugenachtigheid) ter discussie kunnen stellen en had door dit te verwerpen ook Baudets (monolemmatisch) argument verworpen. Juist door een dilemma argument te gebruiken, lijkt het ontkennen van het ene uitgangspunt (leugenachtigheid) te leiden tot het andere uitgangspunt (vergeetachtigheid), waaraan een net zo schadelijk argument

verbonden zit. Met het dilemma's argument 'immuniseert' Baudet als het ware de discussie over de uitgangspunten (vergeetachtigheid vs. leugenachtigheid).

Baudet heeft het in zijn dilemma's argument echter niet over 'vergeten' versus 'liegen', maar gebruikt twee hyperbolen om beide alternatieven extremer te laten lijken (geheugenverlies en pathologisch liegen). Deze hyperbolische presentatie van twee extreme uitersten maakt het risico groot dat het dilemma's argument als niet-sluitend op het publiek overkomt, aangezien het andere alternatieven die niet direct kenmerkend zijn voor ongeschikt leiderschap, zoals een leugentje om eigen bestwil, onbesproken laat. Toch kan deze keuze voor twee hyperbolen ook als strategisch worden gezien. In een dilemma's argument kan Baudet zelf kiezen hoe hij beide alternatieven weergeeft: de hyperbolische voorstelling maakt zijn argument krachtiger dan dat hij had gesteld dat Rutte *af en toe* een leugen gebruikt of iets vergeet (wat het dilemma's argument redelijker had gemaakt); in dat geval zou de opponent of het publiek kunnen bevragen of af en toe iets vergeten of soms een tactische leugen gebruiken direct kenmerkend is voor een ongeschikt leider. Daarnaast werkt deze hyperbolische weergave van het dilemma wellicht niet zo goed om Rutte en zijn coalitiepartners over te halen, maar komen de hyperbolen hoogstwaarschijnlijk wel overtuigend (en redelijk) over bij Baudets achterban die felle kritiek heeft op het huidige kabinet en 'het partijkartel'.

IV.3.2 Uit het dilemma manoeuvreren: strategische keuze voor een van beide alternatieven (casus Segers)

Gert-Jan Segers (CU) liet in het paasweekend van 2021 weten in een volgend kabinet niet meer te willen samenwerken met Mark Rutte. In het Kamerdebat van de vorige casus ontsnapte demissionair minister-president Rutte ternauwernood aan een motie van wantrouwen doordat zijn coalitiepartners deze niet steunden, maar kreeg hij wel een breed gedragen motie van afkeuring van alle partijen behalve de VVD. In en na het debat spraken fractievoorzitters zich een voor een uit over toekomstige samenwerking met Rutte in het nieuw te vormen kabinet. Ook Segers, op dat moment onderdeel van het demissionaire kabinet, sprak zich enkele dagen na het debat uit over samenwerking met Mark Rutte: hij en de ChristenUnie zouden geen nieuwe regering willen vormen met Rutte. Deze beslissing kwam voor velen onverwachts en politici verweten Segers dat hij dan voor de motie van wantrouwen had moeten stemmen in het debat een paar dagen eerder. Om zijn moeilijke keuze uit te leggen bij de talkshow *Op1* gebruikt Segers een dilemma's argument:⁵¹

- (24a) *Van den Brink (presentator)*: 'U bevestigt dus dat u een goede keuze heeft gemaakt, volgens uzelf?'
Segers: 'Of het een goede keuze is – ik moet daar geen grootspraak over hebben: de geschiedenis zal het leren. En ook ik zal over een half jaar, een jaar terugblikken en denken: heb ik daar verstandig aan gedaan? Ik moest op dat moment een keuze maken waarvan ik wist: of aan de ene kant heb ik mensen die mij bekritisieren, of aan de andere kant. Ik zal altijd kritiek krijgen en het enige waar ik

⁵¹ *Op1*, 6 april 2021 (https://www.npostart.nl/op1/06-04-2021/POW_04917722) vanaf 15.20-15.40; geraadpleegd op 8-04-2021.

dan op af kan gaan is mijn eigen morele kompas; en ons eigen morele kompas, want het is echt een fractiebesluit geweest.’ (8 april 2021)

Segers beantwoordt de vraag van Van den Brink indirect: hij zegt niet meteen dat zijn besluit een goede keuze volgens hemzelf is geweest, maar sluit af door te stellen dat deze keuze gemaakt is op basis van zijn eigen morele kompas. Eerder in het interview zegt Segers voor een dilemma te hebben gestaan, wat hij in bovenstaand fragment verder toelicht. Segers meent dat zijn morele kompas het ‘enige’ is waarop hij de keuze kon baseren (1.1a), wat impliceert dat op basis van alle andere beslissingsfactoren geen beslissing gemaakt kon worden (1.1b). Voor dit tweede nevenschikkende argument gebruikt Segers een onmogelijke-keuze-dilemma (elementen uit het dilemmatische argumentatiepatroon dikgedrukt):⁵²

- (24b) (1. Ik heb (voor mezelf) een goede keuze gemaakt)
- 1.1a Ik ben afgegaan op mijn eigen morele kompas, en
- (1.1b Op basis van andere factoren was geen redelijke keuze te maken, want)
- (1.1b.1a Of ik besloot Rutte uit te sluiten als toekomstige coalitiepartner of niet)
- 1.1.b.1b(a) Als ik Rutte uitsluit, komt dat me op kritiek te staan van de ene kant
- (1.1.b.1b(a)1 fractie/partij/coalitiegenoten willen Rutte niet uitsluiten)
- (1.1.b.1b(b) Kritiek (van de ene kant) is onwenselijk)
- 1.1.b.1c(a) Als ik Rutte niet uitsluit, komt dat me op kritiek te staan van de andere kant
- (1.1.b.1c(a).1 andere partijen vinden dit besluit inconsistent met de motie van afkeuring)
- (1.1.b.1c(b) Kritiek (van de andere kant) is onwenselijk)
- (1.1.b.1.d Kritiek van de ene kant of van de andere kant is even onwenselijk)
- (1.1.b.1a-d’ Als beide gevolgen even onwenselijk zijn, kan er geen redelijke keuze worden gemaakt)

In zijn onmogelijke-keuze-dilemma (1.1b-1.1b1a-d’) blijft Segers vaag over wie de kritische ‘ene kant’ en wie de kritische ‘andere kant’ is. Het is plausibel dat de ‘kritiek van de ene kant’ vanuit Segers’ eigen hoek en de coalitiepartijen kwam, aangezien zijn fractie eigen kabinetsdeelname niet meteen wil uitsluiten en zijn coalitiepartner VVD de actie als huichelachtig voorstelde door de spotnaam ‘farisegers’ te gebruiken.⁵³ Met de ‘kritiek van de andere kant’ doelt Segers hoogstwaarschijnlijk op de andere partijen die gewild hadden dat Segers de motie van wantrouwen had gesteund indien hij niet langer met Rutte wilde samenwerken. In de beoordeling van het onmogelijke-keuze-dilemma, moet nagegaan worden of beide alternatieven wel even onwenselijk zijn voor Segers en de ChristenUnie (Q5 en Q6): steun vanuit de eigen gelederen en kritiek van elders weegt waarschijnlijk zwaarder dan het omgekeerde. Zo onmogelijk is dit dilemma dan ook niet voor Segers.

Door te stellen dat de keuze gebaseerd is op zijn eigen morele kompas manoeuvreert Segers zich uit dit onmogelijke-keuze-dilemma en kiest voor de net iets wenselijkere optie (steun vanuit eigen

⁵² In principe is het ook mogelijk om het te reconstrueren als een stellend-dilemmatisch argument (‘wat ik ook besluit te doen, het komt me op kritiek te staan’). Omdat Segers niet zozeer het punt maakt dat zijn keuze hoe dan ook tot kritiek leidt, maar eerder dat hij nauwelijks een keuze kon maken, reconstrueer ik het als een onmogelijke-keuze-dilemma.

⁵³ Zie *Mediacourant*, 7 april 2021 (<https://www.mediacourant.nl/2021/04/gert-jan-segers-reageert-bij-op1-boos-op-bijnaam-farisegers/>).

gelederen). De keuze om de ontstane situatie toch dilemmatisch (en dus niet monolemmatisch) te presenteren is strategisch. Segers benadrukt hiermee hoe precair de omstandigheden waren waarin de keuze gemaakt moest worden en verdedigt zich op die manier ook tegen mogelijke kritiek op zijn argument; wanneer Segers enkel had gesteld dat de keuze goed was omdat deze gemaakt was op basis van zijn morele kompas, had een discussiant hem kunnen tegenwerpen dat meer factoren dan alleen een moreel kompas meewegen in de politiek – en bovendien zou Segers’ argumentatie dan veel weghebben van een cirkelredenering. Nu wekt Segers de suggestie alle andere factoren te hebben afgewogen. Ook de keuze om het morele kompas als doorslaggevend in het dilemma voor te stellen is ook strategisch: een moreel kompas suggereert te wijzen naar het goede en maakt deze keuze als het ware immuun voor kritiek – de uitslag van een (moreel) kompas is lastig te betwisten. Daarnaast verschuift Segers hiermee de keuze naar een discussie over (morele) waarden waarmee hij zich distantieert van de – volgens velen – immoreel handelende Rutte. Ten slotte is ook de metafoor van een (moreel) kompas passend: de wijzer van een kompas bevindt zich, net als Segers, tussen twee polen en slaat uit naar de kant waar moreel gezien de beste waarden liggen.

In deze casus wordt een dilemmatisch argument aangewend om uiteindelijk een keuze te rechtvaardigen en wapent de dilemmatische presentatie de spreker tegen mogelijke kritiek op de betreffende keuze. Net als in de vorige casus, waarin Baudet in de openingsfase van de discussie de onenigheid over het vetrekpunt immuniseerde, gebruikt Segers zijn dilemmatisch argument ook om (in de argumentatiefase) zijn afweging te immuniseren tegen kritiek.⁵⁴ Het gebruik van het dilemmatisch argument wekt immers de suggestie dat alle voors en tegens door Segers zijn afgewogen voor het maken van de moeilijke keuze.

IV.3.3 Strategische keuze voor een derde alternatief (casus ASML)

In zijn column (*Trouw*, 24 januari 2020) over exportvergunningen voor het Nederlandse hightechbedrijf ASML maakt Rob van Wijk, hoogleraar Internationale Betrekkingen, gebruik van een stellend dilemmatisch argument. ASML is een grote producent van machines voor microprocessors die gebruikt worden in digitale apparaten. Landen zoals China en de Verenigde Staten zijn afhankelijk van de producten van ASML voor hun industrie. Om China te verhinderen machines van ASML te ontvangen, hebben de Verenigde Staten het Wassenaar Arrangement in werking gesteld, dat voorschrijft dat voor

⁵⁴ Een argument dat hierop lijkt kwam ik tegen tijdens het schrijfproces. Dit type argument neemt de vorm aan van een dilemmatisch argument door twee alternatieven te presenteren, maar in dit argument wordt nadrukkelijk voor een van beide alternatieven gekozen. Dit type argument kenmerkt zich door de constructie “Als X dan Y, maar als we dat niet doen, dan” – waarna een nog onwenselijker resultaat wordt genoemd. Bijvoorbeeld: “Maar een hoop mensen vinden niet dat je kinderen sancties op moet leggen. Want dat beperkt hen in het 'mens' zijn en in het 'vrij' zijn. Maar als we het niet doen, gaat het 'mens' en 'vrij' willen zijn van de een ten koste van de toekomst van de ander en dat moeten we niet willen.” (<https://didactiefonline.nl/blog/blog/een-inkijkje-in-mijn-denken>) De structuur van dit argument is dilemmatisch, maar het eerste alternatief wordt vanuit de antagonist gefocaliseerd en het tweede alternatief fungeert als een weerlegging daarvan. Dit komt in de buurt van de retorische strategie *peritrope*, ook wel het ‘reversal argument’; zie Tindale (2010). De relatie tussen de *peritrope* en dilemmatische argumentatie valt buiten de scope van deze scriptie, maar is niettemin interessant.

producten die ook voor militaire doeleinden gebruikt kunnen worden, bepaalde exportvergunningen moeten worden verstrekt. Deze geopolitieke strijd heeft ertoe geleid dat Nederland een keuze moet maken tussen het wel of niet verlenen van deze exportvergunningen. China is voor het verlenen van deze vergunningen en de Verenigde Staten zijn uiteraard tegen.

In zijn column betoogt Van Wijk dat ‘Nederland een klein land [is] dat technologisch in de hoogste divisie meespeelt, maar zijn eigen lot nauwelijks kan bepalen.’ Dit illustreert hij door de kwestie met de exportvergunningen voor producten van ASML in te zetten: het lot van Nederland wordt bepaald door de belangen van twee industriële grootmachten. Dit ondersteunt Van Wijk met een stellend dilemma:⁵⁵

- (25a) Dus wordt Nederland vermalen in een strijd, waarin de regering alleen maar slechte keuzes kan maken. Als Nederland een exportvergunning afgeeft, dreigen Amerikaanse sancties tegen andere sectoren, zoals de landbouw. En als we het niet doen, vertroebelt de verhouding met China. Oneerlijk? Wie heeft u ooit verteld dat geopolitiek eerlijk is, en dat ook de kleintjes over hun eigen lot gaan? Welkom in de nieuwe wereldorde, waarin de dominee en koopman werkloos kunnen worden. De oplossing? Laat Brussel exportvergunningen afgeven. Want de Unie is een speler waarop Amerika én China hun tanden stukbijten.

In dit stukje tekst ontvouwen zich twee aparte discussies. Allereerst verdedigt Van Wijk het descriptieve standpunt waar deze column om draait: het lot van Nederland wordt bepaald door geopolitieke grootheden China en de Verenigde Staten, maar vervolgens biedt Van Wijk ook een pragmatisch standpunt aan, namelijk dat het wenselijk is dat Brussel de exportvergunningen afgeeft. Dit betoog kan als volgt worden weergegeven (het stellend dilemma is dikgedrukt weergegeven):

- (25b) 1. Brussel moet exportvergunningen voor ASML verlenen aan China
- 1.1a het is wenselijke dat een speler gelijkwaardig aan Amerika en China zich mengt in deze strijd
 - (1.1b het is onwenselijk dat een ‘kleintje’ als Nederland zich mengt in de strijd met Amerika en China)
 - 1.1b.1 Het lot van Nederland wordt bepaald door China en de VS
 - (1.1b.1.1 Ongeacht de keuze die Nederland maakt in de kwestie ASML, Nederland komt er hoe dan ook slecht vanaf)**
 - (1.1.b.1.1.1a Nederland moet kiezen: exportvergunningen verstrekken of niet)**
 - (1.1.b.1.1.1b Als Nederland exportvergunningen afgeeft, heeft dat nadelige gevolgen)**
 - 1.1.b.1.1.1b.1a** want Amerika dreigt met sancties tegen andere sectoren
 - (1.1.b.1.1.1b.1b** en sancties tegen andere sectoren is slecht voor de Nederlandse handel)
 - (1.1.b.1.1.1c Als Nederland geen exportvergunningen afgeeft, heeft dat nadelige gevolgen)**
 - 1.1.b.1.1.1.c.1a** want zonder exportvergunningen vertroebelt de handelsrelatie met China
 - (1.1.b.1.1.1.c.1b** En een vertroebelde relatie met China is slecht voor de Nederlandse handel)
 - (1.1.b.1.1.1.a-c’** Als ofwel Amerika dreigt met sancties tegen andere sectoren, ofwel de handelsrelatie met China vertroebelt, komt Nederland er hoe dan ook slecht vanaf)

⁵⁵ Van Wijk, R. (2020, 24 januari). ‘In de nieuwe wereldorde dreigen de koopman en de dominee werkloos te worden’, *Trouw* (<https://www.trouw.nl/nieuws/in-de-nieuwe-wereldorde-dreigen-de-koopman-en-de-dominee-werkloos-te-worden~bf780cf7/>), geraadpleegd 1-06-2021.

In eerste instantie lijkt het stellend dilemma argument (1.1.b.1.1) los van de context bezien best redelijk voor een publiek dat niet geschoold is in Internationale Betrekkingen: de alternatieven tussen wel of geen exportvergunningen verlenen (Q1) lijken alle mogelijke opties af te dekken, de beide effecten lijken aannemelijk (Q2 en Q3) en omkering van het dilemma leidt niet tot een overtuigende weerlegging van het standpunt (Q4). Waar het gebruik van dit stellende dilemma argument *an sich* al gekenmerkt wordt door een aantal strategische keuzes, zoals de keuze voor de (presentatie van de) alternatieven, ben ik nu vooral geïnteresseerd in Van Wijks vervolg na dit dilemma argument. Van Wijk presenteert immers zelf na het dilemma argument nog een derde alternatief: ‘laat Brussel exportvergunningen afgeven’. Dit derde alternatief maakt in principe het dilemma overbodig, aangezien er niet máár twee opties zijn.

Wat is de functie van het dilemma argument, als deze vervolgens teniet gedaan lijkt te worden door het aandragen van een derde alternatief? Waarom werd dit derde alternatief niet naar voren gebracht zonder een dilemma argument vooraf? Met dit derde alternatief neemt het betoog van Van Wijk een andere wending. Hij neemt een nieuw standpunt in: exportvergunningen verleend door Brussel, zijn voor Nederland de oplossing voor de kwestie ASML. Door de ontstane situatie voor Nederland in eerste instantie dilemma argument voor te stellen, krijgt het publiek het idee dat er geen uitweg bestaat en er enkel ‘slechte keuzes voor Nederland’ overblijven, zoals Van Wijk zelf benadrukt. Door vervolgens na het dilemma een derde alternatief aan te dragen, wordt dit derde alternatief overtuigend geponeerd – na een uitzichtloos dilemma lijkt deze optie des te wenselijker. Net als in de vorige twee casus verdedigt Van Wijk zich door het dilemma tegen mogelijke kritiek: wanneer hij direct had gesteld dat Brussel exportvergunningen moet verlenen, had dit mogelijk op kritiek van zijn meer eurosceptische lezers gestuit die daar tegenin kunnen werpen dat Nederland zijn eigen boontjes moet kunnen doppen in deze handelskwestie. Door eerst te laten zien dat Nederland zich tussen twee vuren bevindt waar niet tussenuit te komen is op eigen kracht, komt Van Wijks voorstel om Brussel invloed te laten uitoefenen strategisch naar voren.

IV.4 Conclusie

In deze paragraaf heb ik laten zien dat het pragma-dialectische concept ‘strategisch manoeuvren’ een analytisch hulpmiddel biedt om alle facetten van dilemma argumentatie te laten meewegen – die ook in de klassieke retorica naar voren zijn gebracht (*paragraaf 1.1*): zowel de topische keuze om een argument dilemma argument te construeren als de stilistische middelen die hiermee gepaard gaan en de afstemming op het publiek. Vervolgens heb ik aan de hand van drie casus onderzocht wat de strategische functie van het gebruik van dilemma argumenten is. Deze drie casus verschilden van elkaar in de presentatie van de beide alternatieven: in de casus Baudet waren beide alternatieven even relevant, in de casus Segers werd gekozen voor een van beide alternatieven en in de casus ASML werd voor geen van

beide alternatieven gekozen. De strategische functie van het dilemma's argument komt in grote lijnen overeen: in alle drie de gevallen was het dilemma's argument niet noodzakelijk om het eigen punt naar voren te brengen – dat had ook monolemma's gekund – maar door de presentatie van het dilemma's argument wapent de discussiant zich juist tegen mogelijke kritiek op zijn argumentatie.⁵⁶ In de casus Baudet werden uitgangspunten voor de discussie strategisch gepresenteerd, zodat discussie in de openingsfase over welk van beide uitgangspunten het geval zou zijn irrelevant geworden was. In de casus Segers en ASML bood de dilemma's presentatie de gelegenheid om een argument tegen het gebezigde standpunt alvast te ontkrachten. Een dilemma's argument ontnemt de tegenpartij dus een weerleggingsstrategie, waardoor het eigen argument nog overtuigender naar voren komt.

⁵⁶ Ditzelfde punt weerklinkt in Craigs (1993:16) introductie: 'a dilemma [...] carry with it the powerful impression of a strong or even invincible argument, provided that the premises on which it is based are not, within the context of the oration, so obviously jarring, specious, or otherwise unacceptable to the audience that a refutation strategy will be invoked, and will then yield a useful result.'

V. CONCLUSIE

Dilemmatische argumentatie, ofschoon dikwijls beschreven in de klassieke retorica en de formele logica, was tot voor kort nauwelijks grondig bestudeerd vanuit de argumentatietheorie. Waar de klassieke retorica en de formele logica vooral focussen op respectievelijk de definitie en de vorm van dit type argumentatie, los van haar context, biedt de moderne argumentatietheorie juist een nieuw perspectief op dilemmatische argumentatie waarmee ook de redelijkheid en de strategische functie van dilemmatische argumenten in hun context kunnen worden onderzocht. In deze scriptie heb ik dilemmatische argumentatie geanalyseerd vanuit een pragma-dialectisch argumentatietheoretisch kader. Ik heb een argumentatiepatroon met bijbehorend beoordelingsinstrumentarium voor verschillende typen dilemmatisch argumenten opgesteld om vervolgens de strategische functie van dilemmatische argumentatie te kunnen onderzoeken.

Daarvoor heb ik eerst in **hoofdstuk II** vanuit een logische benadering de vorm van dilemmatische argumenten onderzocht. Wanneer we in ogenschouw nemen dat een dilemma twee opties presenteert waarvan een van beide waar moet zijn én dat beide opties leiden tot eenzelfde dwingende conclusie, kan de vierdeling die de formele logica heeft voorgesteld, niet gehandhaafd worden. In plaats daarvan valt op basis van de twee kenmerkende aspecten van het dilemma één duidelijke hoofdvorm kennen (eventuele tussenstappen tussen haakjes): als p (dan r), dan q ; als niet- p , (dan s), dan q ; p of niet- p , (dus r of s), dus q .

In **hoofdstuk III** heb ik vervolgens een nieuwe, driedelige typologie voor dilemmatische argumenten voorgesteld. Mijn typologie komt voort uit een verschil in gebruik en niet een verschil in vorm (zoals in de formele logica). De drie typen dilemmatische argumenten verschillen immers niet in vorm van elkaar, daar zij alle voldoen aan de hoofdvorm van het dilemma: overeenkomstig met die hoofdvorm bestaan alle typen ten minste uit een premisse (1.1a) die stelt dat er twee mogelijkheden zijn en twee premissen die aan deze twee mogelijkheden een redenering verbinden (1.1b en 1.1c). Het verschil tussen deze drie typen komt juist voort uit het type standpunt en het type ondersteunende argumentatie dat wordt gebruikt. Het pragmatisch dilemmatisch argument kent een prescriptief standpunt dat wordt ondersteund door twee pragmatische argumenten die stellen dat, ongeacht op welke manier een bepaalde handeling wordt uitgevoerd, deze handeling hoe dan ook leidt tot een onwenselijk (of wenselijk) resultaat en daarom moet worden afgeraden (of worden aanbevolen). Het stellend dilemmatisch argument heeft daarentegen een descriptief of evaluatief standpunt dat stelt dat een bepaald feit of een bepaalde evaluatie het geval is. Dit type dilemmatisch argument kan ondersteund worden door twee causale of syptomatische redeneringen. Het derde type dilemmatisch argument, het onmogelijke-keuze-dilemma, kent een descriptief standpunt dat stelt dat er geen redelijke keuze tussen twee alternatieven mogelijk is. Dit standpunt wordt ondersteund door twee pragmatische argumenten en een premisse waarin wordt gesteld dat de gevolgen van beide alternatieven even (on)wenselijk zijn.

Voor de drie typen dilemmatische argumenten heb ik een argumentatiepatroon en een bijbehorende set kritische vragen opgesteld. Aangezien dilemmatische argumenten een duidelijke hoofdvorm kennen, zit er enige overlap tussen deze patronen en dus ook tussen de kritische vragen. Zo moet bij alle drie de typen beoordeeld worden of de beide voorgestelde alternatieven (1.1a) daadwerkelijk de enige twee alternatieven zijn (Q1) en of in beide redeneringen (1.1b en 1.1c) het gebruikte argumentatieschema correct is toegepast (Q2 en Q3). De overige kritische vragen verschillen per type: bij pragmatisch dilemmatische argumenten moet beoordeeld worden of beide effecten (on)wenselijk zijn en of een van beide alternatieven niet ook neveneffecten kent die het standpunt te niet doen. Bij het onmogelijke-keuze-dilemma moet beoordeeld worden of beide gevolgen wel precies even (on)wenselijk zijn. Deze vergelijking tussen beide alternatieven is niet nodig bij een stellend dilemmatisch argument, aangezien daar enkel van belang is of beide alternatieven wel tot de betreffende gevolgtrekking of het betreffende kenmerk leiden.

Nu wordt dilemmatische argumentatie niet louter ingezet om redelijk over te komen, maar is het vooral een ‘strategic device for winning one’s case’, zoals Nuchelmans (1991:31) het typeerde. In **hoofdstuk IV** heb ik, aan de hand van het pragma-dialectische concept strategisch manoeuvreren, laten zien wat de strategische functie van dilemmatische argumentatie is: dilemmatische argumentatie anticipeert op een weerleggingsstrategie van de opponent door bijvoorbeeld in de openingsfase een discussie over vertrekpunten te immuniseren (casus Baudet) of door in de argumentatiefase het eigen argument weerbaar te maken tegen mogelijke kritiek (casus Segers en casus ASML). Dit kan op verschillende manieren: Baudets casus liet zien dat *beide alternatieven* relevant waren in de context, aangezien er een discussie gaande was over welk van beide het geval was; Segers daarentegen presenteerde twee alternatieven in zijn onmogelijke-keuze-dilemma, maar koos na zijn dilemma duidelijk voor *een van beide* opties; in de casus ASML werden ten slotte de twee alternatieven uit het dilemma teniet gedaan doordat de auteur zelf een *derde alternatief* naar voren bracht. In al deze casus was de dilemmatische presentatie in principe niet nodig voor het eigen standpunt of argument; het had ook monolemmatisch gekund. Het dilemmatische argument is juist zo krachtig, omdat het een (topische en stilistische) manier is om het eigen argument naar voren te brengen én tegelijkertijd een mogelijke kritische reactie van de tegenpartij te ontkrachten.

Gabriël Nuchelmans (1991:5) stelde in zijn monografie *Dilemmatic arguments* dat het onderzoek naar dilemmatische argumentatie er tegenvallend voorstond, deels vanwege schaarse aandacht voor dit onderwerp en deels vanwege de inhoudelijk matige aandacht die sommigen wel eraan hebben besteed. Aan het einde van zijn voorwoord spreekt hij de volgende hoop uit: ‘May the result [of this monograph] incite others to corrections and supplementations.’ Met deze scriptie heb ik getracht een voorzet te geven voor beide: ik heb laten zien dat bepaalde bestaande inzichten, met name uit de formele logica aangaande de vorm, incorrect en onvolledig zijn, maar vooral heb ik een nieuw (pragma-dialectisch) argumentatietheoretisch perspectief toegevoegd aan het onderzoek naar dilemmatische argumentatie.

Door dit nieuwe perspectief op dilemma's argumentatie heb ik laten zien dat er (drie) verschillende typen dilemma's argumenten bestaan die elk op een eigen manier beoordeeld moeten worden. Ook heb ik, anders dan in eerdere literatuur, dilemma's argumenten in hun context onderzocht om zo inzicht te verkrijgen in de strategische functie van dit type argument, namelijk dat dit type argument zich leent om zowel een eigen argument aan te voeren en tegelijkertijd de tegenpartij een weerleggingsstrategie te ontnemen.

Er valt uiteraard nog meer te onderzoeken aan dilemma's argumentatie, en ook deze scriptie heeft weer haar eigen 'corrections and supplementations'. Allereerst kan onderzoek op basis van een groot corpus met dilemma's argumenten uitwijzen of de typologie die ik in deze scriptie voorstel op basis van bestaande theorievorming correct en volledig is of dat andere, nieuwe typen dilemma's argumenten toegevoegd moeten worden. Ook kan onderzoek gebaseerd op een grote dataset nagaan op welke manieren nog meer strategisch gemanoeuvreed kan worden met dilemma's argumentatie en of dit type argument zich specifiek leent voor bepaalde contexten. Zulk onderzoek kan uitwijzen of de strategieën – een duidelijke voorkeur voor *een van beide* of zelfs *geen van beide* alternatieven – in mijn beschreven casus incidenteel zijn of vaker voorkomen. Tot slot zou onderzocht kunnen worden of er ook dilemma's confrontatie- of afsluitingsmanoeuvres bestaan. Hoe zit het bijvoorbeeld met een constructie als 'als we X doen dan Y, maar als we dat niet doen (niet-X doen), dan...', of met een constructie als 'of je nu X of Y bent/doet/wilt, ...'? Kan met deze laatste constructie een standpunt of een conclusie strategisch worden gepresenteerd en kan de eerste constructie ingezet worden om bijvoorbeeld het eigen standpunt heilig te verklaren?

Of toekomstig onderzoek zich nu richt op deze vragen of niet en juist nieuwe vragen opwerpt vanuit een ander perspectief, ik hoop dat ook deze scriptie weer inspireert tot nieuwe inzichten.

BIBLIOGRAFIE

- Boone, D.N. (1999). 'The Cogent Reasoning Model of Informal Fallacies', *Informal Logic* 19 (1), 1-39.
- Caplan, H. (1954). *[Cicero] Rhetorica ad Herennium*. Cambridge, MA, & Londen : Harvard University Press.
- Cole, T. (1991). *The origins of rhetoric in ancient Greece*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Cook, R. T. (2009). *A Dictionary of Philosophical Logic*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Copi, I.M. & Cohen, C. (1990). *Introduction to Logic (8th edition)*. New York & Londen: Macmillan Publishing Company.
- Copi, I.M., Cohen, C. & Rodych, V. (2018). *Introduction to Logic (15th edition)*. New York & Londen Macmillan Publishing Company.
- Craig, C.P. (1993). *Form as Argument in Cicero's Speeches: A Study of Dilemma*. Atlanta: Scholars Press.
- Crawford, J.W (1994). *M. Tullius Cicero: the Fragmentary Speeches. An Edition with Commentary*. Atlanta: Scholars Press.
- Eemeren, F.H. van (2017). *Prototypical Argumentative Patterns: Exploring the Relationship Between Argumentative Discourse and Institutional Context*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- Eemeren, F. H. van & Grootendorst, R. (1984). *Speech Acts in Argumentative Discussions: A Theoretical Model for the Analysis of Discussions Directed towards Solving Conflicts of Opinion*. Berlijn & Dordrecht: Foris Publications / De Gruyter.
- Eemeren, F.H. van, Grootendorst, R. & Kruiger, T. (1987). *Handbook of Argumentation Theory: A Critical Survey of Classical Backgrounds and Modern Studies*. Dordrecht: De Gruyter.
- Eemeren, F. H. van & Grootendorst, R. (1992). *Argumentation, Communication, and Fallacies: A Pragma-Dialectical Perspective*. New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Eemeren, F.H. van & Grootendorst, R. (1997). *Studies over Argumentatie*. Amsterdam: Boom.
- Eemeren, F.H. van & Grootendorst, R. (2004). *A systematic theory of argumentation: the pragma-dialectical approach*. New York: Cambridge University Press.
- Eemeren, F.H. van, Garssen, B., Krabbe, E.C.W., Snoeck Henkemans, A.F., Verheij, B. & Wagemans, J.H.M. (2014). *Handbook of Argumentation Theory*. Dordrecht, Heidelberg, Londen & New York: Springer.
- Eemeren, F.H. van, Snoeck Henkemans, A.F. (2016). *Argumentatie: Inleiding in het analyseren en beoordelen van betogen (5^e druk)*. Groningen: Noordhoff Uitgevers.

- Eemeren, F.H. van, Garssen, B. (2020). 'Argument Schemes: Extending the Pragma-Dialectical Approach', in: Eemeren, F.H. van, Garssen, B. (reds.), *From Argument Schemes to Argumentative Relations in the Wild*. Chaam: Springer.
- Feteris, E.T. (2002). 'Filosofische achtergronden van een pragma-dialectisch instrumentarium voor de analyse en beoordeling van pragmatische argumentatie', *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 24 (1), 14-31.
- Freeley, A.J. (1993). *Argumentation and debat: Critical thinking for reasoned decision making*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.
- Gerbrandy, P. (2001). *Quintilianus: De Opleiding tot Ideale Redenaar*. Groningen: Historische uitgeverij Groningen.
- Gerlofs, J.M. (2009). *The Use of Conditionals in Argumentation: A Proposal for the Analysis and Evaluation of Argumentatively used conditionals*. Proefschrift aan de Universiteit van Amsterdam.
- Govier, T. (2001). *A Practical Study of Argument*. Belmont, CA: Wadsworth Publishing Company.
- Hastings, A.C. (1962). *A reformulation of the modes of reasoning in argumentation*. Proefschrift Northwestern University.
- Hinks, D.A.G. (1940). 'Tisias and Corax and the Invention of Rhetoric', *Classical Quarterly* 34 (1-2), 61-69.
- Hong, H.V. & Hong, E.H. (reds. en vert.) (1987). *Kierkegaard's Writings IV, Either/Or Part II*. Princeton: Princeton University Press.
- Houser, N. (1991). 'Peirce and the Law of Distribution', in: Drucker, T. *Perspectives on the History of Mathematical Logic*.
- Hubbell, H.M. (1949). *Cicero: On Invention. The Best Kind of Orator. Topics*. Cambridge, MA, & Londen: Harvard University Press.
- Huys, M. (2004). *Aristoteles: Retorica*. Groningen: Historische Uitgeverij Groningen.
- Jevons, W.S. (1883). *The Elements of Logic: A Text-book*. New York & Chicago: Sheldon and Company.
- Kennedy, G.A. (1963). *History of Rhetoric, vol.1*. Princeton: Princeton University Press.
- Kennedy, G.A. & Rabe, H. (2005). *Invention and method: Two rhetorical treatises from the Hermogenic corpus*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Kennedy, G.A. (2007). *Aristotle on Rhetoric: a Theory of Civic Discourse*. Oxford: Oxford University Press.
- Keynes, J.N. (1906 [1884]). *Studies and Exercises in Formal Logic* (vierde editie). Londen: Macmillan Company.
- De Laguna, T. (1921). 'The Complex Dilemma', *The Journal of Philosophy* 18(9), 244-246.

- Lewiński, M. (2014). 'Argumentative Polylogues: Beyond Dialectical Understanding of Fallacies', *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric* 36, 193-218.
- Kienpointner, M. (1992). *Alltagslogik. Struktur und Funktion vom Argumentationsmustern*. Stuttgart: Frommann-Holzboog.
- Montefusco, L.C. (2010). 'Rhetorical use of dilemmatic arguments', *Rhetorica* 28 (4), 363-383.
- Nescio & Frerichs, L. (red.) (2010). *Verzameld proza en nagelaten werk*. Amsterdam: Uitgeverij van Oorschot.
- Nuchelmans, G. (1991). *Dilemmatic Arguments: Towards a History of their Logic and Rhetoric*. (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 145) Amsterdam, New York, Oxford & Tokyo.
- Parry, W.T. & Hacker, E.A. (1991). *Aristotelian Logic*. New York: State University press of New York.
- Peirce, C.S. (1932 [1903]). *Collected papers of Charles Sanders Peirce. Vol. II: Elements of logic*. C. Hartshorne & P. Weiss (red.). Cambridge: Harvard University Press.
- Perelman, C., & Olbrechts-Tyteca, L. (1969). *The New Rhetoric: A Treatise on Argumentation*. (vert. Wilkinson, J., & Weaver, P.). Londen: University of Notre Dame Press.
- Pernot, L. (2005). *Rhetoric in Antiquity*. Washington: Catholic University of America Press.
- Rabe, H. (1931) (red). *Prolegomenon Sylloge (Rhetores Graeci, XIV)*. Leipzig: Teubner.
- Rubinelli, S. (2009). *Ars Topica: The classical technique of constructing arguments from Aristotle to Cicero*. Dordrecht: Springer.
- Russell, D.A. (2002). *Quintilian: The Orator's Education, Volume I-V*. Cambridge, MA & London: Harvard University Press.
- Schellens, P. J. (1985). *Redelijke argumenten. Een onderzoek naar normen voor kritische lezers*. Dordrecht: Foris Publications.
- Schiappa, E. (1990). 'Did Plato Coin Rhetorike', *American Journal of Philology* 111 (4), 457-470.
- Schiappa, E. (2003). *Protagoras and logos: A study in Greek philosophy and rhetoric*. Columbia, S.C.: University of South Carolina Press.
- Smith, H.B. (1938). *A First Book in Logic*. New York: Harper & brothers.
- Tindale, C.W (2010). 'Turning Tables: Roots and Varieties of the Peritrope', in Tindale, C.W., *Reason's Dark Champions: Constructive Strategies of Sophistic Argument*. Columbia (South Carolina).
- Tomić, T. (2013). 'False Dilemma: A Systematic Exposition', *Argumentation* 27, 347-368.

Toulmin, S.E. (2003 [1958]). *The uses of argument (Updated ed.)*. Cambridge: Cambridge University Press.

Wagemans, J.H.M. (2011). 'The assessment of argumentation from expert opinion', *Argumentation* 25 (3), 329-339.

Wagemans, J.H.W. (2014). 'Een systematische catalogus van argumenten', *Tijdschrift voor Taalbeheersing* 36(1), 11-30.

Walton, D.N. (1996). *Argumentation schemes for presumptive reasoning*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.

Walton, D.N., Reed, C., & Macagno, F. (2008). *Argumentation schemes*. Cambridge: Cambridge University Press.

Whately, R. (1853 [1826]). *Elements of Logic comprising the substance of the article in the Encyclopaedia Metropolitana*. New York: Harper & Brothers.

Yunis, H. (red.) (2001). *Demosthenes: On the Crown*. Cambridge: Cambridge University Press.

APPENDIX: OVERZICHT VAN PASSAGES OVER DILEMMATISCHE ARGUMENTATIE IN DE KLASIEKE RETORICA

Niet alleen de inspiratie voor dit onderwerp heb ik te danken aan de klassieke retorica, maar ook een deel van de inzichten in deze scriptie ontleen ik aan de rijke beschrijvingen en verschillende voorbeelden die de klassieke retorica van dilemma's argumentatie biedt. Een grondige lezing en analyse van deze retorische passages hebben mijn gedachten gescherpt en mij zo laten inzien waar de zwaktes in de formeel logische behandelingen van het dilemma zaten en welke kritische reacties op een dilemma's argument mogelijk zijn. Omdat een uitgebreide bespreking van deze klassiek-retorische passages voor het argument in mijn scriptie onnodig was, heb ik in mijn scriptie enkel de meest relevante elementen en voorbeelden uit de klassieke retorica uitgelicht. In deze appendix geef ik voor de liefhebber en de geïnteresseerde lezer een uitgebreid overzicht van deze passages. Deze kan als naslagwerk dienen voor hen die zich in de toekomst zich dit fascinerende type argument buigen. Mijn overzicht bouwt voor op de overzichten van Nuchelmans (1991:11-75) en Craig (1993:8-26), maar legt de focus op andere aspecten, namelijk op de definitie van dilemma's argumentatie, op het analyseren van voorbeelden en het bieden van een systematisch overzicht van de weerleggingsmethoden van dilemma's argumentatie. Achtereenvolgens passeren in deze appendix Aristoteles' topos van 'twee tegenovergestelden' (*Rhetorica* 1399a.17-27), de *duplex conclusio* (II.38, 42) en *divisio* (IV.52) uit de *Rhetorica ad Herennium*, Cicero's *complexio* (*De Inventione* I.44-45, 83-84), Quintilianus' *divisio* (V.10.69-70), pseudo-Hermogenes' *tò dilêmmaton* (*De Inventione* IV.6) en Aulus Gellius' weerlegging van het Bias-argument (*Noctes Atticae* V.11) de revue als retorische beschrijvingen van dilemma's argumentatie. Dikgedrukt geef ik aan aan welke aspecten (definitie, voorbeelden, weerleggingsmethoden) de retorici aandacht besteden.

A.1 Aristoteles' *Rhetorica*: de topos van 'twee tegenovergestelden'

Het vroegste voorbeeld van dilemma's argumentatie in een klassiek retorica werk komen we tegen in Aristoteles' *Rhetorica* (cf. Nuchelmans (1991: 59-62), Craig (1993:11-12)). In het tweede boek van de *Rhetorica* behandelt Aristoteles gemeenschappelijke topoi die gebruikt kunnen worden in een enthymem – welke gemeenschappelijk worden genoemd omdat ze van toepassing zijn op elk onderwerp. Bij de topos van 'twee tegenovergestelden'⁵⁷ (περὶ δύοιν καὶ ἀντικειμένων) geeft Aristoteles

⁵⁷ Huys (2004: 168) vertaalt deze topos als 'tegenovergestelde gevolgen'; dat is naar mijn mening incorrect, daar Aristoteles spreekt van περὶ δύοιν καὶ ἀντικειμένων ('juist twee tegenovergestelden') en niet van 'gevolgen' zoals in de vorige topos (ἐκ τοῦ ἀκολουθοῦντος). De tegenstelling in deze topos zit in de antecedenten van de premissen en niet in de gevolgen die uit deze tegenovergestelde premissen voortkomen.

een voorbeeld van een dilemmatisch argument en verschaft hierbij inzicht over de definiërende kenmerken van dilemma's argumentatie (1399a17ff; vert. Huys 2004 met aanpassingen CvdV):

- (A1) Een ander topos bestaat erin dat waar een spreker op basis van twee tegengestelden (περί δυοῖν καὶ ἀντικειμένων) iets moet aanbevelen of afraden, de vorige topos [= topos van gevolgen] toe te passen op allebei [de tegenstelden]. Het verschil met de vorige [topos] is dat daar om het even is wat tegenover elkaar wordt geplaatst, en hier alleen tegendelen (τὰναντία) tegenover elkaar geplaatst worden. Een voorbeeld is de priesteres die niet goedvond dat haar zoon redenaar werd, want, zei ze, 'als het rechtvaardig is wat je beweert zullen de mensen je haten, als het onrechtvaardig is de goden', maar tevens 'je moet redenaar worden, want als het rechtvaardig is wat je beweert zul je een lieveling van de goden zijn en als het onrechtvaardig is van de mensen'. Dit is de betekenis van de zegswijze 'het zout wordt verkocht met het moeras',⁵⁸ en ook het omkeren (βλαίσωσις)⁵⁹ bestaat hierin: wanneer elk van twee tegendelen gepaard gaat met een gunstig en een ongunstig gevolg, die op hun beurt elkaars tegendeel zijn.

Definitie Aristoteles beschrijft hier wat wij tegenwoordig onder pragmatische argumentatie verstaan: een normatief standpunt ('iets [...] aanbevelen of afraden') dat wordt ondersteund door positieve of negatieve gevolgen. Bij de topos 'twee tegenovergestelden' worden twee tegenovergestelde proposities naast elkaar geplaatst die elk een ongunstig gevolg met zich meebrengen.

Voorbeelden Het voorbeeld van de priesteres en haar zoon is een voorbeeld van wat ik een pragmatisch dilemma's argument noem. Het valt uit te schrijven in de volgende argumentatiestructuur (zie voorbeeld (14) *supra*):

- (A2)
1. Je moet geen redenaar worden
 - 1.1a Als redenaar spreek je of rechtvaardig of onrechtvaardig
 - 1.1b(a) Rechtvaardig spreken leidt tot gehaat worden door de mensen
 - 1.1b(b) Gehaat worden door de mensen is onwenselijk
 - 1.1c(a) Onrechtvaardig spreken leidt tot gehaat worden door de goden
 - 1.1c(b) Gehaat worden door de goden is onwenselijk
 - 1.1a-c' Als redenaar worden inhoudt dat je ofwel gehaat wordt door de mensen ofwel door de goden en beide zijn onwenselijk, moet je geen redenaar worden

Ter beoordeling van dit argument kunnen zeven kritische vragen gesteld worden (zie **paragraaf III.3.1.2**). In dit dilemma's argument is er sprake van twee alternatieven en is er geen ander alternatief mogelijk (Q1). Hoewel het wel aannemelijk is dat bij het onrechtvaardig spreken Grieken ervan uitgingen dat dat de goden slechtgezend zou maken (Q3), is het maar de vraag of discussianten het eens zouden zijn dat rechtvaardig spreken leidt tot mensenhaat (Q2). Desalniettemin lijken beide resultaten onwenselijk (Q4) en zou dat een reden zijn om het redenaarschap af te raden (Q7). Meer problemen levert dit argument op wanneer we beoordelen of er niet nog neveneffecten optreden die het tegendeel

⁵⁸ τὸ ἔλος πρίασθαι καὶ τοὺς ἄλας: 'het zout wordt verkocht met het moeras'. Zout werd waarschijnlijk gewonnen door zeewater over moerassige grond te gieten en laten verdampen. Vandaar dit spreekwoord dat 'het slechte met het goede verkrijgen' uitdrukt; zie Kennedy (2007:179). Huys (2004: 168) vertaalt dit als 'de lust met de lasten'.

⁵⁹ Βλαίσωσις, een zeer weinig voorkomend woord, wordt hier door Huys vertaald als 'omkeren van een dilemma'. Dit betekent letterlijk 'het buigen' of 'het omkeren' [van een argument]. Het woord 'dilemma' komt bij Aristoteles niet in het Grieks voor.

(wel redenaar worden) aantrekkelijker maken. Aristoteles besteedt hier expliciet de aandacht aan en noemt de mogelijkheid om dit dilemmatisch argument om te draaien, zodat met dezelfde argumenten het tegenovergestelde standpunt verdedigd worden:

- (A3) 1. Je moet wel een redenaar worden
1.1a Als redenaar spreek je of rechtvaardig of onrechtvaardig
1.1b(a) Rechtvaardig spreken leidt tot geliefd zijn bij de goden
1.1b(b) Geliefd zijn bij de goden is wenselijk
1.1c(a) Onrechtvaardig spreken leidt tot geliefd zijn bij de mensen
1.1c(b) Geliefd zijn bij de mensen is wenselijk
1.1a-c' Als redenaar worden inhoudt dat je ofwel geliefd bent bij ofwel de goden ofwel de mensen en beide zijn wenselijk, moet je redenaar worden

Weerleggingsmethode Deze omdraaiing noemt Aristoteles *blaisōsis* (βλαίσωσις, ‘verbuiging’): net als in de rechtszaak van Corax en Tisias, kan het argument van de priesteres omgedraaid worden met dezelfde premissen.⁶⁰ Aristoteles merkt op dat dit alleen mogelijk is wanneer beide tegenstellingen gepaard gaan met zowel een gunstig als een ongunstig gevolg: in dit geval gaat rechtvaardig spreken gepaard met goedkeuring bij goden en afkeuring bij mensen, en vice versa bij onrechtvaardig spreken.

Bij de beoordeling van de redelijkheid van A2 zou kunnen worden gesteld dat de mogelijke gunstige effecten niet mee zijn gewogen in de conclusie; bij de redelijkheidsbeoordeling van argument A3 zou gelijkszins kunnen worden gesteld dat de ongunstige effecten niet zijn meegewogen. Een discussiant zou kunnen stellen dat rechtvaardig spreken en daardoor geliefd zijn bij de goden en gehaat bij de mensen wenselijker is dan gehaat worden door de goden maar geliefd zijn bij mensen. Wie hiermee akkoord gaat, meent dat je redenaar moet worden onder de voorwaarde dat je te allen tijde rechtvaardig spreekt, omdat dit een relatief gunstig resultaat heeft.

A.2 *Rhetorica ad Herennium*: de *duplex conclusio* en *divisio*

A.2.1 Het argument *duplex conclusio*

Het eerste volledige retoricahandboek in het Latijn dat aan ons is overgeleverd, is de anonieme *Rhetorica ad Herennium*, vernoemd, bij gebrek aan de originele titel, naar Gaius Herennius aan wie het werk is opgedragen. Dit werk dat voor langere tijd aan Cicero werd toegeschreven, geeft een gelatiniseerd overzicht van het Griekse retoricasyteem zoals door, onder andere, Aristoteles beschreven.⁶¹ In het tweede boek dat net als het eerste boek gewijd is aan de *inventio* wordt het argument *duplex conclusio* behandeld (cf. Nuchelmans 1991:39-40, Craig 1993:14-15). De paragrafen rondom deze passage beschrijven voorbeelden van ‘gebrekkige argumenten’ (*genera [...] vitiosarum argumentationum*, II.31)

⁶⁰ Deze omkering heeft ook de interesse gewekt van formele logici, die het voorbeeld van Aristoteles regelmatig behandelen. Zie bijvoorbeeld Parry & Hacker (1991:404), Copi & Cohen (1990:247), Smith (1938:154).

⁶¹ Voor een goede introductie op de *Rhetorica ad Herennium*, zie Caplan (1954:vii-xxvii). De datering van dit werk is onzeker, al wordt het vaak gedateerd op het eerste of tweede decennium van de eerste eeuw v.C.

in de *confirmatio*. De beschrijving van de *duplex conclusio* focust dan ook niet op de definitie van dit type argument, maar hoofdzakelijk op het weerleggen van een gebrekkig dilemma argument (II.38-39; vertaling CvdV):

- (A4) In de *confirmatio* moeten veel fouten vermeden worden in onze eigen redevoering en moeten fouten worden opgemerkt in de redevoering van de opponent. Deze moeten des te nauwkeuriger overwogen worden, daar een verzorgde *confirmatio* de argumentatie in haar geheel op meest krachtige wijze ondersteunt. Daarom gebruiken retoricaleerlingen in de *confirmatio* een dilemma argument (*duplici conclusione*), als volgt [op gebrekkige wijze]: ‘Vader, je doet me een onwaardig onrecht aan; want als je denkt dat Cresphontes verwerpelijk is (*improbis*), waarom heb je mij dan aan hem als echtgenote gegeven? Maar als je denkt dat hij een nobel man (*probus*) is, waarom dwing je mij m’n echtgenoot te verlaten tegen mijn en zijn wil in?’ Zo’n argument zal of uit het tegendeel worden omgedraaid (*ex contrario convertentur*) of zal weerlegd worden met een enkele propositie (*simplici parte reprehendentur*). Omkering uit het tegendeel is als volgt: ‘ik heb je geen onwaardig onrecht aangedaan, dochter. Als hij een nobel man is, heb ik jou hem terecht ten huwelijk gegeven; maar als hij verwerpelijk is, zal ik jou bevrijden door een scheiding van deze vervelende situatie.’ Een dilemma argument kan als volgt weerlegd worden via een enkele propositie als een van beide proposities in twijfel wordt getrokken: ‘Als jij denkt dat Cresphontes verwerpelijk is, waarom heb je mij dan aan hem als echtgenote gegeven?’ ‘Ik dacht dat hij een nobel man was; ik heb een fout gemaakt; daarna kwam ik er pas achter hoe hij echt was, en dit wetende, vlucht ik van hem.’ Dus de weerlegging van een dergelijk dilemma argument kan op twee manieren: de eerste is het sterkste, de tweede is makkelijker om te bedenken.

Voorbeeld In deze passage focust de auteur van de *Ad Herennium* op een ‘gebrekkig’ gebruik van een dilemma argument. Het voorbeeld dat de auteur hier geeft is een stellend dilemma argument:

- (A5) 1. Je doet me een onwaardig onrecht aan, want
- 1.1a Je dacht dat mijn echtgenoot ofwel verwerpelijk (*improbis*) of nobel (*probus*) is
 - 1.1b Als je dacht dat mijn echtgenoot verwerpelijk is, heb je mij onrecht aangedaan
 - 1.1b.1a want je hebt me uitgehuwelijkt aan iemand waarvan jij dacht dat hij verwerpelijk was
 - 1.1b.1b en dat is kenmerkend voor een onwaardig onrecht
 - 1.1c Als je dacht dat mijn echtgenoot nobel is, doe je mij een onrecht aan
 - 1.1c.1a want je dwingt mij iemand te verlaten van wie jij denkt dat hij nobel is
 - 1.1c.1b en dat is kenmerkend voor een onwaardig onrecht
 - 1.1a-c’ Wat voor persoon je ook dacht dat mijn echtgenoot is, je doet me een onwaardig onrecht aan

Weerleggingsmethoden De auteur van de *Ad Herennium* laat direct zien waarom dit een gebrekkig argument is en presenteert daarvoor twee weerleggingsmethoden. De eerste manier van weerleggen die de auteur van de *Ad Herennium* beschrijft, de *ex contrario*, is gelijk aan Aristoteles’ *blaisōsis* (‘verbuiging’): beide proposities – een nobel of verwerpelijk man – worden verbonden aan een positief en negatief resultaat: een (on)terechte uithuwelijking versus een (on)terechte scheiding. Het dilemma argument van de getrouwde dochter is ‘gebrekkig’ omdat zij de chronologie van gebeurtenissen omdraait: zij is waarschijnlijk niet willens en wetens uitgehuwelijkt aan een verwerpelijk

man, noch wordt zij gescheiden van een nobel man vanwege dit nobele karakter (cf. Montefusco 2010:376). Het dilemmatisch argument *ex contrario* door de vader ‘verbuigt’ de volgorde van gebeurtenissen naar een meer voor de hand liggende chronologie. De conclusie van de dochter wordt dus teniet gedaan wanneer het dilemma omgedraaid wordt (Q4).

De tweede manier van weerleggen betreft niet het gehele dilemma, maar slechts één van de twee proposities (*simplici parte*) van het dilemma. In zijn reactie weerlegt de vader de propositie dat hij ten tijde van het huwelijk dacht dat de echtgenoot een verwerpelijke man was (1.1b): hij dacht – onterecht, zo bleek later – dat de echtgenoot een nobel man was. De dochter draait in dit voorbeeld de chronologie van gebeurtenissen om door als disjunctie voor te stellen: vader dacht dat mijn echtgenoot verwerpelijk was tijdens de uithuwelijking of vader dacht dat mijn echtgenoot nobel was tijdens de echtscheiding. De kritiek die de vader op het antecedent uit, laat zien dat de disjunctie niet klopt: er zijn ten minste nog twee andere alternatieven, namelijk dat de vader tijdens de uithuwelijking dacht dat de echtgenoot nobel was en tijdens de scheiding dat de echtgenoot verwerpelijk was. In het dilemma van de dochter gaat dus zowel iets mis met de disjunctie (Q1) als met beide kentekenargumenten (Q2 en Q3).

A.2.2 Stijlmiddel *divisio*

Later in de *Rhetorica ad Herennium* geeft de anonieme auteur nog een aantal voorbeelden van dilemmatische argumentatie. In boek drie, dat gewijd is aan de *elocutio*, wordt een aantal voorbeelden gegeven van de stijlfiguur *divisio*, ‘uitsplitsing’. Deze stijlfiguur wordt als volgt gedefinieerd (IV.52; vertaling CvdV):

- (A6) ‘Een *divisio* scheidt [een vraag in] het ene geval van het andere en complementeert beide met een argument. Bijvoorbeeld: “waarom zou ik jou op de een of andere manier beschimpen? Als je nobel bent, dan heb je dit niet verdiend. En als je verwerpelijk bent, zal je hierdoor niet aangedaan raken.” Of een ander voorbeeld: “Waarom zou ik jou nu vertellen over mijn verdiensten? Als jij deze je herinnert, zal ik je verdoven [door nog meer woorden te spreken]; als jij deze vergeten hebt, wat kan ik dan met woorden bewerkstelligen, wanneer ik met een daad niets bereikt heb?” Of bijvoorbeeld: “Er zijn twee redenen waarom mensen tot een schandelijke winstbejag worden bewogen: armoede of hebzucht. Wij weten dat jij in de verdeling [van de erfenis] met je broer hebzuchtig was; dat je armoedig en behoeftig bent zien we nu. Dus hoe kun je aantonen dat er geen motief was voor de misdaad?”

De eerste twee voorbeelden van de stijlfiguur *divisio* zijn dilemmatisch: of een man nu nobel (*probus*) of verwerpelijk (*improbus*) is, een beschimping is vergeefs; en of iemand de verdienste nu wel of niet herinnert, het is zinloos hierover verder uit te weiden. Het derde voorbeeld over het motief voor de misdaad is echter niet dilemmatisch (Nuchelmans (1991:40), Craig (1993:16)). De *divisio* scheidt de alternatieven niet in twee tegenovergestelden, maar in twee aparte motieven, armoede en hebzucht, die elkaar niet uitsluiten noch alle mogelijke opties afdekken. In het vervolg wordt aangetoond dat de opponent zowel hebzuchtig als armoedig is, waardoor er twee aparte (dus meervoudige) argumenten ontstaan om aan te tonen dat de opponent een motief voor de misdaad had. Bij een dilemmatisch

argument is dus wel sprake van een *divisio*, een opsplitsing in alternatieven, maar niet iedere *divisio* is noodzakelijkerwijs ook een dilemma argument. Met andere woorden: dilemma argumentatie kenmerkt zich door het stilistische aspect van ‘uitsplitsing’ in twee alternatieven.

A.3 Cicero’ *De Inventio*: *complexio*

Ongeveer gelijktijdig met de anonieme *Rhetorica ad Herennium* verschijnt Cicero’s eerste retoricaboek, *De Inventione*, dat veel overlap vertoont met het anonieme handboek. Dit vroegste werk van Cicero is waarschijnlijk een uitwerking van de aantekeningen die hij maakte tijdens zijn retoricaopleiding.⁶² In het eerste boek bespreekt Cicero de delen van een redevoering.

Definitie Bij de *confirmatio* noemt hij typen argumenten die ‘noodzakelijkerwijs waar’ (*necessaria*) zijn.⁶³ Een van die argumenten, de *complexio*, ‘omarming’, is een voorbeeld van dilemma argumentatie. Cicero geeft een definitie en aansluitend een voorbeeld (I.45; vertaling CvdV):

- (A7) Een *complexio* is een type argument waarin welk van beide alternatieven je ook aanvaardt, wordt weerlegd, namelijk op deze manier: “als hij een verwerpelijke man is, waarom heb je dan contact met hem? En als hij een nobele man is, waarom klaag je hem dan aan?”

Cicero benadrukt de kenmerkende aspecten van dilemma argumentatie: de presentatie van twee alternatieven waarvan één noodzakelijkerwijs waar is, waardoor de conclusie dwingend is. Even verderop in *De Inventione* geeft Cicero een uitgebreidere toelichting van dit type argument en noemt hij dit argument ‘onontkoombaar’ (I.83-84; vertaling CvdV):

- (A8) een *dilemma argument*⁶⁴ is een argument waaraan geen ontkomen is ongeacht welk van beide alternatieven je aanvaardt; als het waar is, dan valt het niet te weerleggen, maar als het niet waar is, dan zijn er twee manieren [om het te weerleggen]: of door omkering (*conversione*) of door de ontkenning van een van beide delen (*alterius partis infirmatione*). Omkering gaat als volgt: ‘als hij een gewetensvolle man is, waarom klaag je hem, terwijl hij nobel is, dan aan? Maar als hij een schaamteloze inborst bezit, waarom klaag je hem dan aan, hij die na dit te horen het licht zal opnemen?’ In dit geval, of men nu zal beweren dat hij een gewetensvolle man is of niet, moet aanvaard worden dat hij [de opponent] denkt dat je erop terug zult komen om hem aan te klagen. Dit kan als volgt worden weerlegd door een omkering: ‘Integendeel, hij moet aangeklaagd worden. Want als hij gewetensvol is, en je klaagt hem aan, zal hij het niet laag opnemen nadat hij de aanklacht hoort. Als hij een schaamteloze inborst bezit, dan moet je hem toch aanklagen; het is immers geen nobele man.’ Weerlegging door ontkenning van een van beide delen gaat als volgt: ‘als hij een gewetensvolle man is, zal hij door jouw aanklacht gecorrigeerd worden en terugkomen op zijn fout.’

⁶²Later in zijn carrière keek Cicero kritisch terug op dit onafgemaakte werk. Zie Cicero’s *De Oratore* I.5. De datering wordt geschat op c.91-87 v.C., zie Hubbell (1949: viii).

⁶³ Naast *complexio*, zijn dat *enumeratio*, en *simplex conclusio*.

⁶⁴ Sommige teksten geven hier *comprehensio* weer in plaats van *complexio*. Nuchelmans (1991:42) wijst erop dat deze wijziging begrijpelijk is, omdat het woord *complexio* door Cicero ook gebruikt wordt om een gevolgtrekking die volgt uit twee premisse aan te duiden. Desalniettemin is Nuchelmans ervan overtuigd dat deze aanpassing onterecht is: het woord *complexio* wordt viermaal in *De Inventione* gebruikt om een dilemma argument te beschrijven.

Voorbeeld Cicero gebruikt in beide passages bijna hetzelfde voorbeeld, waarin wordt gesteld dat een aanklacht zinloos is, of de aangeklaagde nu verwerpelijk / schaamteloos is of nobel / gewetensvol. In de eerst geciteerde passage legt het stellend dilemma argument de inconsistentie van de opponent bloot (Craig 1993:12). Dit argument lijkt op dat uit de *Ad Herennium* waar de dochter haar vader aanklaagt. In de tweede geciteerde passage ondersteunt de dilemma argumentatie het standpunt dat een aanklacht zinloos is:

- (A9) 1. Een aanklacht is zinloos, want
- 1.1a De aangeklaagde is gewetensvol (*veretur*) of is gewetensloos (*inverecundus*)
 - 1.1b Als de aangeklaagde gewetensvol is, is een aanklacht zinloos
 - 1.1b.1a want een gewetensvol persoon is nobel
 - 1.1b.1b het aanklagen van een nobele man is kenmerkend voor een zinloze aanklacht
 - 1.1b.1b.1 want een nobele man begaat geen misdaad
 - 1.1c Als de aangeklaagde gewetensloos is, is een aanklacht zinloos
 - 1.1c.1a want een gewetensloos persoon trekt zich niets aan van de aanklacht
 - 1.1c.1b het aanklagen van een iemand die zich er toch niets van aantrekt is kenmerkend voor een zinloze aanklacht
 - 1.1a-c' Of de aangeklaagde nu nobel is of zich niets van de aanklacht aantrekt dit is hoe dan ook kenmerkend voor een zinloze aanklacht

Weerleggingsmethoden Dat dit argument gebrekkig is, laat Cicero zelf zien in het vervolg door twee weerleggingsmethoden te presenteren. De eerste manier, *conversio*, is gelijk aan *ex contrario* en *blaisōsis*: dit argument is om te draaien tot een aannemelijker dilemma argument dat het standpunt hierboven teniet doet (Q4): ‘want als hij gewetensvol is, en je klaagt hem aan, zal hij het niet laag opnemen nadat hij de aanklacht hoort. Als hij een schaamteloze inborst bezit, dan moet je hem toch aanklagen; het is immers geen nobele man’. De tweede manier, de *alterius partis infirmatio*, draait om het weerleggen van een van beide premissen Dit is enigszins vergelijkbaar met de weerleggingsmethode *simplici parte* in de *Ad Herennium*. Eveneens wordt er een van beide premisse weerlegd, maar waar dat in het voorbeeld van de *Ad Herennium* (A4) gebeurt door het antecedent van een premisse te ontkennen (en daarmee dus de disjunctie te verwerpen), is in het voorbeeld van Cicero sprake van een ontkenning van de consequent (cf. Craig 1993:15). De originele premisse (1.1c in A9) veronderstelt – onterecht – dat een gewetenloos persoon geen misdaad kan hebben begaan en daarom geen aanklacht verdient. Deze consequent wordt weerlegd in Cicero’s voorbeeld van de *alterius partis infirmatio*: bij een gewetensvol persoon hoeft de aanklacht niet onterecht te zijn en juist bij zo iemand heeft een aanklacht een positief en corrigerend effect (Q3).

A.4 Quintilianus’ *Institutio Oratoria*: de *divisio*

Aan het einde van zijn leven brengt de Romeinse retoricaaleraar Quintilianus Griekse en Romeinse retoricatheorieën samen in zijn omvangrijke synthese, de *Institutio Oratoria*. Dit ethisch-didactische werk behandelt de ‘opleiding tot ideale redenaar’ – zoals de Nederlandse titel luidt in de vertaling van

Gerbrandy (2001) – vanaf de jongste kinderjaren tot en met het volmaakte redenaarschap. In boek V, dat samen met boeken III en IV over de *inventio* gaat, behandelt Quintilianus de *argumentatio*.⁶⁵ Het tiende hoofdstuk in het vijfde boek focust op *loci*, de Latijnse vertaling van *topoi*. Een van deze *loci*, de *divisio*, beschrijft drie verschillende toepassingen, waarvan de laatste dilemmaïsch van aard is.⁶⁶ Anders dan in de *Rhetorica ad Herennium*, is *divisio* bij Quintilianus een type argument (een *locus*) en geen stijlfiguur. Anders dan zijn voorgangers focust Quintilianus niet op de weerlegging van een *divisio*, maar juist op de definitie en bijbehorende voorbeelden (V.10.69-70). De derde toepassing van *divisio* luidt als volgt (vertaling Gerbrandy 2001):

- (A10) Men kan ook de tegenpartij de gelegenheid geven te kiezen uit twee alternatieven waarvan er één noodzakelijkerwijs waar is, en het dan zo arrangeren dat hij zijn eigen zaak schaadt, welk alternatief hij ook kiest. Dat doet Cicero in zijn verdediging van Oppius: ‘Is het wapen hem ontrukkt toen hij op Cotta was afgegaan, of terwijl hij probeerde zichzelf te doden?’ En in zijn verdediging van Varenus: ‘U hebt de keuze: wilt u beweren dat Varenus bij toeval die route heeft genomen, of dat deze man hem daartoe had gebracht en overtuigd?’ Beide alternatieven zijn in het nadeel van de aanklager. Soms worden er twee aan elkaar tegengestelde mogelijkheden geopperd, op zo’n manier dat, welke mogelijkheid men ook verkiest, het effect op hetzelfde neerkomt, zoals: ‘Er moet gefilosofeerd worden, zelfs als er niet gefilosofeerd moet worden; en het bekende voorbeeld: ‘Waartoe dient een stijlfiguur, als zij doorzien wordt? Waartoe, als zij niet doorzien wordt?’ en: ‘Hij die pijn kan verdragen, zal tijdens folteringën liegen, hij die dat niet kan, ook’.

Definitie Quintilianus presenteert een scherpe definitie: het gaat om een argument waarbij de tegenpartij moet kiezen uit twee alternatieven, waarvan één noodzakelijkerwijs waar is én beide alternatieven de eigen zaak schaden (cf. Nuchelmans 1991:44-45, Craig 1993:17). Hoewel bijna alle voorgaande voorbeelden aan deze definitie voldoen, is Quintilianus de eerste die expliciteert dat in dilemmaïsche argumentatie een keuze wordt voorgelegd aan de tegenpartij. In de voorbeelden in deze scriptie hebben we gezien dat de tegenpartij soms nadrukkelijk wordt betrokken door hem/haar twee alternatieven voor te leggen waaruit gekozen moet worden, maar dat soms ook deze betrokkenheid van

⁶⁵ Voor een overzicht van boek vijf, zie Russell (2002: 315-322).

⁶⁶ De eerste toepassing (V.10.64-68) van *divisio* maakt geen gebruik van twee alternatieven en is dan ook niet dilemmaïsch van aard. Deze eerste toepassing van *divisio* geeft een set aan uitgesplitste elementen en toont aan door eliminatie dat of het geheel onwaar is, of dat het overgebleven lid waar is. Quintilianus citeert van beide een voorbeeld. Het weerleggen van het geheel door eliminatie gaat als volgt (V.10.66): ‘U beweert dat hij u geld schuldig is; dan hebt u het zelf bezeten, of van iemand gekregen, of gevonden, of gestolen. Indien u het noch in huis hebt gehad, noch van iemand hebt gekregen, enzovoorts, dan is hij u geen geld schuldig’. Het aantonen van het overgebleven lid door eliminatie gaat als volgt (V.10.67): ‘Deze slaaf die u opeist, is of in uw huis geboren, of u hebt hem gekocht, of gekregen, of hij is u per testament vermaakt, of u hebt hem buitgemaakt in de strijd, of hij is niet van u’; de laatste mogelijkheid zal overblijven, als de andere successievelijk zijn geëlimineerd. Dit type argumentatie is gevaarlijk en vereist grote zorgvuldigheid, aangezien de hele zaak, indien we bij de uitsplitsing zelfs maar één klein punt over het hoofd zien, onder hoongelach in duigen valt.’ Dit voorbeeld komt overeen met het voorbeeld van Whately (1853:132-133) in n.26 *supra*. De tweede toepassing (V.10.68) van een *divisio* bij Quintilianus is een voorbeeld van een *modus tollendo ponens* (p of q; niet p, dus q): ‘als het vaststaat dat deze rechtbank omgekocht is, moet dat of door Habitus, of door Oppianicus zijn gedaan; als ik aantoon dat het niet door Habitus is gedaan, is het duidelijk dat Oppianicus de schuldige is, als ik laat zien dat Oppianicus het gedaan heeft, reinig ik het blazoën van Habitus.’

de tegenpartij behoorlijk impliciet is (zoals in de laatste voorbeelden van Quintilianus) of de keuze zelfs bij de spreker zelf ligt (in een onmogelijke-keuze-dilemma).⁶⁷

Voorbeelden Hoewel dit niet duidelijk in de tekst is aangegeven, is Quintilianus ook de eerste simpele en complexe typen van het dilemma onderscheidt. Direct na zijn definitie volgen twee voorbeelden uit redevoeringen van Cicero die niet aan ons zijn overgeleverd. Hoewel het zonder context moeilijk met zekerheid te zeggen is, lijken beide voorbeelden complexe dilemma's te zijn, aangezien Quintilianus benadrukt dat beide alternatieven nadelig zijn – en dus niet hetzelfde nadeel tot gevolg hebben.⁶⁸ Vervolgens geeft hij drie nieuwe voorbeelden waarbij beide tegenovergestelde alternatieven tot eenzelfde nadelig gevolg leiden. Dit zijn dan ook voorbeelden van een simpel dilemma. Het tweede en derde voorbeeld (over het nut van stijlfiguren en over foltering) zijn vergelijkbaar met simpele dilemma van Corax en Tisias. Het eerste voorbeeld, daarentegen, wijkt daarvan af. Het is een logische paradox die stelt dat 'als p, dan p; en als niet-p, dan p': als er niet gefilosofeerd moet worden, moet er gefilosofeerd worden. Deze uitspraak is te begrijpen wanneer je inziet dat hier gespeeld wordt met de vereisten om tot deze premisse te komen: wie stelt dat er niet gefilosofeerd moet worden, moet om tot die conclusie te komen hierover eerst gefilosofeerd hebben.⁶⁹

Omdat de twee voorbeelden van een complex dilemma uit Cicero's (verloren) redevoeringen zonder context niet gemakkelijk te reconstrueren zijn, geef ik hier enkel de reconstructie van de simpele dilemma's (en niet van de logische paradox). Deze zijn voorbeelden van stellend dilemmatische argumenten:

- (A11) 1. Het gebruiken van stijlmiddelen is zinloos, want
 - 1.1a Stijlmiddelen worden opgemerkt of niet opgemerkt
 - 1.1b Als een stijlmiddel wordt opgemerkt, is dit zinloos
 - 1.1b.1a want als het stijlmiddel wordt opgemerkt, doorziet het publiek de truc
 - 1.1b.1b en het doorzien van de truc is kenmerkend voor een vergeefs gebruik van het stijlmiddel
 - 1.1b'.1 want een stijlmiddel kan alleen onbewust een effect sorteren
 - 1.1c Als een stijlmiddel niet wordt opgemerkt, is dit zinloos
 - 1.1c.1a want als het stijlmiddel niet wordt opgemerkt, ervaart het publiek niet het

⁶⁷ Craig (1993:22-26) behandelt Quintilianus' definitie als de 'standaarddefinitie' waaraan hij dilemmatische argumenten in het Ciceroniaanse corpus gaat toetsen. Maar ook Craig merkt op dat deze definitie geen ruimte laat voor dilemma's die niet focussen op de inconsistentie van de tegenpartij, maar bijvoorbeeld op dilemmatische argumenten die de spreker aanhaalt om een situatie te schetsen waarin de spreker zichzelf ooit bevonden heeft.

⁶⁸ Crawford (1994) heeft de fragmenten van Cicero verzameld en van commentaar voorzien. Over Quintilianus' citaat uit *Pro Oppio*, meent hij (1994:31) dat het een zwak dilemma is dat stelt dat Oppius niet de misdaad, dat wil zeggen de moord op Cotta, heeft gepleegd, ofwel omdat hij daarvan verhinderd werd, ofwel omdat hij voornemens was zelfmoord te plegen. Over het citaat uit *Pro Vareno* zegt Crawford (1994: 17) dat beide opties Varenus vrijpleiten van moord op zijn familielid – degene naar wie wordt verwezen in Quintilianus' citaat: 1) als hij een toevallige route had genomen kon de beschuldigde Varenus hier niet vanaf weten, en 2) of dat er een misdadig plot bedacht was 'door hem', waarmee iemand anders dan de beschuldigde Varenus wordt bedoeld volgens Crawford.

⁶⁹ Nuchelmans (1991:14). Ook verderop in zijn boek besteedt Nuchelmans uitgebreid aandacht aan de verschillende logische paradoxen in de klassieke oudheid, die in de verte verwant zijn aan dilemmatische argumentatie omdat zij een propositie opsplitsen in twee tegenovergestelden.

effect van het stijlmiddel

1.1c.1b Het niet ervaren van het beoogde effect van het stijlmiddel is kenmerkend voor het vergeefs gebruik van het stijlmiddel

1.1a-c' Of de stilistische truc nu doorzien wordt of het beoogde effect niet ervaren wordt, het gebruik van een stijlmiddel is hoe dan ook vergeefs

Hedendaagse stijlexperts zullen waarschijnlijk niet akkoord gaan met dit dilemma's argument. Allereerst kan worden beweerd dat het opmerken van het stijlmiddel niet direct leidt tot inzicht in het beoogde effect ervan (Q2) en dat het niet opmerken van het stijlmiddel leidt tot het niet optreden van het beoogde effect (Q3).

Ook het andere voorbeeld kan als een stellend dilemma's argument gereconstrueerd worden en vergt eveneens veel invulling van impliciet gelaten premissen:

- (A12) 1. Iemand zal liegen tijdens een foltering, want
- 1.1a Iemand kan of wel of geen pijn verdragen tijdens folteringen
 - 1.1b Iemand die pijn kan verdragen tijdens een foltering, zal liegen
 - 1.1b.1a voor iemand die pijn kan verdragen tijdens een foltering geldt dat hij zijn antwoorden bewust en rationeel kan afwegen
 - 1.1b.1b Bewust en rationeel denkvermogen bij folteringen leidt tot leugenachtige antwoorden
 - 1.1c Iemand die geen pijn kan verdragen tijdens een foltering, zal liegen
 - 1.1c.1a voor iemand die geen pijn kan verdragen tijdens een foltering geldt dat hij zijn antwoorden irrationeel zal afwegen
 - 1.1c.1b Irrationeel gedrag leidt tot (onbetrouwbare en) leugenachtige antwoorden
 - 1.1a-c' Ongeacht of iemand rationeel of irrationeel denkt tijdens een foltering, er zullen leugenachtige antwoorden zijn

Bij dit voorbeeld valt te in twijfel te trekken of beide consequenten wel optreden: rationeel denkvermogen kan juist ook leiden tot ware antwoorden (Q2), omdat iemand het leven meer waard acht dan de informatie waarom gevraagd wordt; eveneens valt te betwijfelen of irrationeel denken leidt tot leugenachtige antwoorden, of dat iemand uit angst juist de waarheid zal vertellen (Q3). Daarom is het omgekeerde dilemma's argument ('iemand zal tijdens een foltering hoe dan ook de waarheid spreken') aannemelijker (Q4).

A.5 Pseudo-Hermogenes' dilemma's argument

In retorische context komen we het woord 'dilemma' voor het eerst tegen in het werk *De Inventione* van pseudo-Hermogenes. In de vijfde of zesde eeuw n.C. maakte dit werk deel uit van een invloedrijke bundel getiteld *Ars Rhetorica*, die door Byzantijnse retoricadocenten werd gebruikt in hun onderwijs. Een groot deel van de werken in deze bundel werden destijds toegeschreven aan Hermogenes van Tarsos. Tegenwoordig bestaat er twijfel over het auteurschap en de precieze datering van dit werk; het grootste gedeelte van de tekst is waarschijnlijk tot stand gekomen in de tweede of derde eeuw n.C (Kennedy 2005: xiii-xiv).

Het werk *De Inventione* besteedt in de eerste drie boeken aandacht aan het *exordium*, de *narratio* en de *argumentatio*. Het vierde boek daarentegen focust hoofdzakelijk op stijlkwesities – een reden voor Kennedy (2005:xiii) om dit een ‘unusual work’ te noemen. Een van deze stijlkwesities behandelt τὸ *dilêmmaton* (τὸ διλήμματον), ‘het dilemmatische’. We vinden hier de uitgebreidste beschrijving in de oudheid van dilemmatische argumentatie (IV.6; vertaling CvdV):

(A13) Een dilemma is een stijlfiguur (σχῆμα λόγου) dat bekend staat als zeer scherpzinnig en waar. Dit komt voor wanneer twee vragen stellen waarbij we zijn voorbereid om elk van beide antwoorden te weerleggen. Het is hierbij noodzakelijk dat beide vragen tegenovergesteld aan elkaar zijn, zodat de tegenstander hoe dan ook de ene of de andere bevestigend moet beantwoorden. Als we in staat zijn beide antwoorden te weerleggen, dan moet dit gevraagd worden in een dilemmatische vorm; als we hiertoe niet instaat zijn, moet geen gebruikgemaakt worden van deze vorm. Want wanneer een van beide vragen met gemak door de opponent beantwoord kan worden en door jou moeilijk weerlegd kan worden, wordt je hoe dan ook verslagen. Je stelt immers de vraag opdat hij niet kan antwoorden of opdat, als hij wel antwoordt, je het kunt weerleggen. Als hij je verslaat door te antwoorden, ben je zelf schuldig aan dit verlies. Ook enkele [retorische] vragen moeten niet in dilemmatische vorm worden gevraagd, tenzij in het geval dat ofwel de tegenstander geen antwoord heeft, ofwel je in je voordeel kunt gebruiken wat hij op de vraag zal antwoorden. Want over het algemeen stelt een vragensteller zijn vraag omdat hij zeker is van de overwinning door die vraag.

Een voorbeeld van een dilemma is [cf. Demostenes’ *De Corona* 217]: ‘was je aanwezig tijdens die gebeurtenissen en heb je mee gekeerd, of was je niet aanwezig?’ en wanneer de opponent antwoordt ‘ik was aanwezig en heb mee gekeerd’, is een redenaar voorbereid om te zeggen ‘waarom klaag jij hen dan aan met wie jij feestgevierd hebt?’ en wanneer de opponent zegt ‘ik was niet aanwezig’, zal de redenaar hem antwoorden dat ‘jij bent het waard om gestraft te worden omdat je geen deelgenoot bent geweest in het grote geluk van de stad’. Of nog een ander voorbeeld [cf. Demostenes’ *De Corona* 196]: ‘wist je wat te gebeuren stond of wist je het niet?’ Wanneer hij antwoordt ‘ik wist het’, antwoord dan (met de vraag) ‘waarom heb je dit dan niet van tevoren gezegd?’ Wanneer de opponent antwoordt ‘ik wist het niet’, [vraag dan:] ‘waarom klaag je ons dan aan voor onze onwetendheid? Want als jij het wist [wat te gebeuren stond], had je dit moeten vertellen. Als jij het niet wist, waarom zou jij dan anderen aanklagen omdat zij het niet wisten – onwetendheid over de toekomst is immers gemeenschappelijk voor alle mensen?’

Er is sprake van een dilemmatisch argument ofwel wanneer twee vragen gesteld worden die tot één conclusie (πέρας) leiden, bijvoorbeeld: ‘of je nu een knappe of lelijke vrouw trouwt, je kunt beter niet trouwen’. Van beide proposities wordt één conclusie afgeleid, namelijk dat je niet moet trouwen, omdat een mooie vrouw ‘gemeenschappelijk goed’ is, en omdat een lelijke vrouw een straf is. Deze worden gewone dilemma’s genoemd. Ofwel [is er sprake van een dilemmatisch argument] wanneer iedere vraag een eigen gevolg (ἀποδόσεως) vereist, en dit dilemmatische argument is gewiekst en is een Demosthenes-achtige figuur.

Definitie Anders dan de meeste retorici voor hem, typeert pseudo-Hermogenes dilemmatische argumentatie als een stijlmiddel dat zich kenmerkt door de vragende vorm. Interessant genoeg geeft pseudo-Hermogenes in het vervolg een aantal voorbeelden van dilemmatische argumentatie waarbij geen gebruik wordt gemaakt van vragen. Het stilistische aspect van de vragende vorm lijkt dus kenmerkend te kunnen zijn voor dilemmatische argumentatie, maar is niet noodzakelijk. Wel kenmerkt dilemmatische argumentatie zich – stilistisch gezien – door de opsplitsing in twee alternatieven (of twee alternatieve vragen). Het feit dat pseudo-Hermogenes dilemmatische argumentatie bovenal typeert als stijlfiguur – en niet als topos – maakt duidelijk dat de topische en stilistische aspecten van dit type argument nauw met elkaar verbonden zijn.

Daarnaast legt pseudo-Hermogenes ook de nadruk op het dialectische aspect van dilemma's: het bestaat uit twee tegenovergestelde vragen die anticiperen op een antwoord dat naar de hand gezet kan worden (cf. Nuchelmans 1991:29-32, Craig 1993:19-21). Doordat de vragen tegenovergesteld zijn, moet de tegenpartij wel bevestigend antwoorden op een van beide vragen. Zolang de spreker voorbereid is om beide antwoorden te weerleggen, is een dilemma's argument een sterk retorisch wapen, omdat de opponent als het ware klem wordt gezet tussen twee alternatieven die voor hem/haar allebei een nadelig vervolg kennen.

Voorbeelden Pseudo-Hermogenes maakt een onderscheid tussen twee soorten dilemma's: gewone dilemma's en Demosthenes-achtige dilemma's. Bij het gewone dilemma leiden beide tegenovergestelde proposities tot eenzelfde gevolgtrekking. Een Demosthenes-achtig dilemma leiden beide alternatieven tot twee verschillende consequenten (*apodoseis*). Montefusco (2010:367) suggereert dat dit onderscheid gelijk is aan het onderscheid tussen het simpele en complexe dilemma in de formele logica. Wanneer we echter de voorbeelden voor beide typen nader analyseren, zien we dat beide qua vorm helemaal niet van elkaar verschillen.

Het Demosthenes-achtige dilemma kenmerkt zich door twee alternatieven die ieder naar een eigen gevolgtrekking leiden. In **paragraaf II.4.2** heb ik reeds laten zien dat beide gevolgtrekkingen wel één overkoepelend effect moeten hebben, wil het dilemma's argument een dwingende conclusie hebben. Het eerste voorbeeld van Demosthenes heb ik in deze scriptie al uitvoerig bestudeerd (zie **paragraaf III.3.2.2**), daarom laat ik hier zien dat voor het tweede voorbeeld van het Demosthenes-achtige hetzelfde geldt.

Dit tweede voorbeeld komt wederom uit Demosthenes' bekende redevoering *Over de Kroon*. Deze redevoering was een reactie op Aeschines die in een eigen redevoering Demosthenes' handelen in de vredesalliantie naar Macedonië negatief kenschetste. Demosthenes reageert hier vervolgens op en maakt met een dilemma's argument duidelijk dat deze aanval van Aeschines hypocriet is, aangezien ook zijn rol in deze alliantie in twijfel kan worden getrokken. Demosthenes gebruikt een stellend dilemma's argument dat als volgt te reconstrueren is:

- (A14) 1. Aeschines heeft een schandelijk karakter, want
- 1.1a Hij wist wat te gebeuren stond of hij wist dat niet
 - 1.1b Als hij wist wat te gebeuren stond, gedraagt hij zich nalatig
 - 1.1b.1a want als hij wist wat te gebeuren stond had hij dit van te voren moeten zeggen
 - 1.1b.1b en dat hij dat niet heeft gedaan geeft blijk van een nalatig handele
 - 1.1c Als hij niet wist wat te gebeuren stond, gedraagt hij zich nu hypocriet
 - 1.1c.1a want als hij het niet wist, kan hij mij (Demosthenes) geen onwetendheid verwijten
 - 1.1c.1b en dat is kenmerkend voor een hypocrisie
 - 1.1d Nalatig handelen en hypocrisie zijn beide kenmerkend voor een schandelijk karakter
 - 1.1a-c' Als Aeschines' voorkennis of zijn onwetendheid allebei kenmerkend is voor een schandelijk karakter wat betreft zijn huidig handelen, heeft hij hoe dan ook een schandelijk karakter

In dit voorbeeld leiden beide alternatieven naar een eigen gevolgtrekking, namelijk Aeschines is nalatig geweest of Aeschines gedraagt zich nu hypocriet. Beide gevolgtrekkingen zijn echter schadelijk voor Aeschines en daarom kunnen ze samengenomen worden onder het overkoepelende effect dat Aeschines hoe dan ook schandelijk gehandeld heeft.

Bij het ‘gewone dilemma’ geeft pseudo-Hermogenes een voorbeeld van een pragmatisch dilemmatisch argument: ‘of je nu een knappe of lelijke vrouw trouwt, je kunt beter niet trouwen’. In deze presentatie lijken beide alternatieven (het trouwen van een lelijke of knappe vrouw) direct tot dezelfde gevolgtrekking te leiden (je moet niet trouwen). Maar in werkelijkheid hebben beide alternatieven een tussenstap nodig om te komen tot die conclusie, namelijk: het trouwen van een knappe vrouw geeft het risico dat de vrouw overspelig wordt en het trouwen van een lelijke vrouw is ‘een straf’ om mee te moeten leven.⁷⁰ Dit is duidelijk te zien wanneer we het argument reconstrueren:

- (A15) 1. Je moet *hoe dan ook* niet trouwen, want
1.1a Je trouwt ofwel een knappe vrouw ofwel een lelijke vrouw
1.1b(a) Het trouwen van een knappe vrouw leidt ertoe dat je het risico loopt dat je vrouw overspelig wordt
1.1b(b) en dat is onwenselijk
1.1c(a) Het trouwen van een lelijke vrouw is ‘een straf’ om mee te leven
1.1c(b) en dat is onwenselijk
1.1a-c’ Als trouwen ertoe leidt dat je of een vrouw die overspelig zal worden trouwt of een vrouw die ‘een straf’ om mee te leven is, moet je niet trouwen

Net als de Demosthenes-achtige voorbeelden die pseudo-Hermogenes geeft, heeft ook dit ‘trouwvoorbeeld’ de vorm *als p, dan r, dan q; en als niet-p, dan s, dan q; p of niet-p; dus q*. Qua vorm verschillen de beide typen van pseudo-Hermogenes – of in ieder geval de voorbeelden die hij daarbij geeft – dus niet. Wel verschilt de presentatie: in het gewone dilemma wordt de ‘tussenstap’ (1.1b en 1.1c) niet expliciet genoemd, waardoor het lijkt dat beide alternatieven direct naar de conclusie (1) leiden; in Demosthenes’ voorbeelden wordt deze tussenstap wel geëxpliciteerd.

Dit dilemmatisch argument lijkt allesbehalve redelijk. Aangezien dit trouwvoorbeeld in de klassieke oudheid wijdverbreid was, wordt er (in andere werken) ook nagedacht over de redelijkheid van dit argument. Dit zien we terugkomen in bijvoorbeeld de notities van Aulus Gellius, die ik hieronder bespreek.

A.6 Aulus Gellius’ *Noctes Atticae*: weerleggingsmethoden voor het ‘trouwvoorbeeld’

De *Noctes Atticae* van Aulus Gellius zijn een verzameling Latijnse notities over diverse (Griekse) onderwerpen geschreven rond 177 n.C. Het laatste voorbeeld dat pseudo-Hermogenes gaf (A15), het

⁷⁰ Er wordt overigens in het Grieks gespeeld met de woorden ‘van iedereen’ (κοινήν) en ‘straf’ (ποινήν) die slechts één klank verschillen. Hierdoor lijken bijde consequenten bijna hetzelfde te zijn.

trouwvoorbeeld, komt ook in dit werk terug. Gellius schrijft dit dilemma's argument toe aan Bias, een van de zeven legendarische oude wijsgeren.

Weerleggingsmethoden Gellius beschrijft twee manieren om op dit dilemma's argument te reageren (V.11). Allereerst merkt hij op dat de 'omkering' (ἀντιστρέφον, *antistrephon*) van dit dilemma's argument leidt tot een zwakker dilemma (V.11.3-8; cursiveringen waar Gellius Grieks gebruikt in zijn Latijnse tekst; vertaling CvdV):

(A16a) Op deze manier keren ze het argument om: '*als ik een mooie vrouw trouw, zal dat geen straf zijn; en als ik een lelijke vrouw trouw, zal ik geen vrouw 'voor iedereen' hebben. Oftewel: ik moet trouwen.*' Maar dit argument lijkt slechts zeer beperkt om te draaien te zijn, aangezien de 'omkering' matig en zwakker is. Want Bias stelde dat men niet zou moeten trouwen vanwege twee nadelige alternatieven, welke noodzakelijkerwijs geleden wordt door degene die een vrouw trouwt. Maar wie het argument omdraait, verdedigt zichzelf niet tegen het nadeel dat aanwezig is, maar zegt dat hij vrij is van het andere nadeel dat niet aanwezig is. Om het standpunt dat Bias uitte te verdedigen is het echter voldoende dat een persoon die een vrouw trouwt, noodzakelijkerwijs een van beide ongemakken ervaart, namelijk dat een vrouw ofwel *gemeenschappelijk bezit* is ofwel *een straf*.

De mogelijkheid om een dilemma's argument 'om te keren' – tot een argument met het tegenovergestelde standpunt maar met dezelfde consequenten die 'omgekeerd' aan de antecedenten worden verbonden – heeft de aandacht van verschillende retorici getrokken (Aristoteles, Cicero en de auteur van de *Rhetorica ad Herennium*). Aulus Gellius is echter de eerste die expliciet opmerkt dat een omkering van een dilemma's argument kan leiden tot een zwakker argument dan het oorspronkelijke dilemma (cf. Nuchelmans 1991:64-65). Dit gevaar wordt niet benadrukt door Aristoteles die spreekt over de *blaisōsis* ('verbuiging'), noch door Cicero die de weerleggingsmethode *conversio* noemt. Alleen de *Rhetorica ad Herennium* besteedt hier impliciet aandacht aan door *ex contrario* te noemen als weerlegging van een zwak dilemma's argument: het matige argument (3b) dat de dochter tegen haar vader gebruikt, kan door de vader in zijn voordeel worden omgekeerd tot een sterk dilemma's argument. Bij het trouwvoorbeeld, dat Gellius aan Bias toeschrijft, legt Gellius uit dat bij omkering van dit dilemma's argument ('je moet wel trouwen') de ongunstige gevolgen (een vrouw die gemeenschappelijk kan worden of een vrouw die straf is om mee te moeten leven) buiten beschouwing worden gelaten, doordat juist gesteld wordt dat bij elk van de alternatieven een ongunstig effect *niet* optreedt. Hierdoor laat een spreker buiten wegen dat dit nadelige gevolg wel optreedt bij het andere alternatief: een lelijke vrouw mag dan wel niet gauw overspelig worden, maar blijft een 'straf'. Het omgekeerde dilemma kan dus eenvoudig weerlegd worden door de nadelige (neven)effecten te noemen van beide alternatieven.

Gellius noemt nog een andere zwakte van Bias' dilemma's argument en daarmee ook een andere weerleggingsmethode voor dit dilemma's argument (V.11.8-11; vertaling CvdV):

(A16b) Maar onze Favorinus⁷¹ – wanneer het syllogisme dat Bias gebruikt had werd genoemd, waarvan de eerste *protasis* is ‘je trouwt ofwel een knappe ofwel een lelijke vrouw – merkte op dat dit [de voornoemde premisse] niet als een geldige disjunctie wordt beschouwd, aangezien het niet noodzakelijk is dat een van beide alternatieven die onderscheiden worden waar is, wat in een disjunctieve propositie wel noodzakelijk is. [...] ‘Er is echter’, zei Favorinus, ‘nog een derde mogelijkheid tussen beide alternatieven in, welke niet door Bias in ogenschouw is genomen. Tussen de schoonste en lelijkste vrouw bestaat nog een gemiddeld uiterlijk[.]’

Het commentaar van Favorinus betreft de (logische) wet van de uitgesloten derde (cf. Nuchelmans 1991:57). Een dilemma moet bestaan uit twee tegenovergestelde premissen, waarvan er een noodzakelijkerwijs waar is. Dit is niet het geval bij knap-lelijk: deze kunnen niet tegelijk waar zijn, maar wel tegelijk onwaar zijn, omdat het geen zuivere opposities zijn. Er bestaat immers nog een derde mogelijkheid: het trouwen van een vrouw met een ‘gemiddeld’ uiterlijk. Gellius stuurt hier aan op de weerlegging van de disjunctieve premisse, waarmee het gehele dilemma ontmanteld wordt. Een vrouw trouwen met een gemiddeld uiterlijk leidt namelijk niet tot ‘een straf’ of een hoogstwaarschijnlijk overspelige vrouw. Op basis van dit derde alternatief valt de actie ‘trouwen’ niet *te allen tijde* af te raden.

A.7 Samenvatting

In bovenstaand overzicht heb ik laten zien dat de klassieke retorici zich hebben toegelegd op het definiëren van het dilemmatisch argument, het verschaffen van voorbeelden en het uitlichten van manieren om een dilemmatisch argument van de tegenpartij te weerleggen. Niet elke retoricus focust op alle drie aspecten, maar tezamen geven ze een rijk overzicht van het hoe en wat van dilemmatische argumentatie. Deze klassiek-retorische beschrijvingen hebben mij verschillende inzichten gegeven tijdens het onderzoeken van dilemmatische argumenten en het schrijven van deze scriptie.

Allereerst heb ik de definities die retorici bieden, en met name die van Quintilianus, in mijn scriptie in **paragraaf I.1** als uitgangspunt genomen voor het retorische verschijnsel dilemmatische argumentatie. Ook laten analyses van de voorbeelden zien dat we in de klassieke retorica al een onderscheid kunnen maken tussen twee typen dilemmatisch argument: een dilemmatisch argument met een prescriptief standpunt (i.e. het pragmatische type, A2 en A15), zoals Aristoteles benadrukt, en een dilemmatisch argument met een descriptief of evaluatief standpunt (i.e. het stellende type) waarvan we verschillende voorbeelden voorbij hebben zien komen (A5, A9, A11, A12, A14). Daarnaast hebben mijn analyses van de voorbeelden mij laten inzien dat het onderscheid tussen het simpele en complexe dilemma in de formele logica, onvolledig is, aangezien ook een ‘complex’ dilemma uiteindelijk naar één conclusie toewerkt.

Tot slot vormden de weerleggingsmethoden die de klassieke retorici beschrijven voor mij een ‘opstapje’ om een zo compleet mogelijke set kritische vragen te kunnen formuleren. Bij elk

⁷¹ Favorinus van Arles (85-160 n.C.) was een sceptisch filosoof en actief tijdens de Tweede Sofistiek.

dilemmatisch argument heb ik mijzelf afgevraagd of en welk van de drie weerleggingsmethoden toegepast kon worden om de zwakte (in de redelijkheid) ervan aan te tonen: 1) kan het dilemma ‘omgekeerd’ worden tot een aannemelijker dilemma? Dat wil zeggen: zijn er geen neveneffecten bij beide alternatieven die juist pleiten voor het tegenovergestelde standpunt? 2) Leiden de antecedenten wel tot de consequenten, of valt daar wat op aan te merken? 3) zijn er geen andere alternatieven mogelijk, die het gehele dilemma onderuit halen? Zeker de fascinatie voor de ‘omkering’ van een dilemma in de klassieke retorica hebben mij kritisch naar de redelijkheid van de verschillende dilemma's argumenten laten kijken.

Al met al is de klassieke retorica een rijke vijver die bij lange na nog niet leeggevist is door argumentatietheoretici. Een greep uit deze vijver is al gauw een gouden greep: de klassieke retorica biedt een tal van argumenten die tot op de dag van vandaag nog steeds gebruikt worden door mensen onderling, en die door de klassieke retorici uitvoerig zijn beschreven, maar nog niet in het zicht zijn gekomen van argumentatietheoretici.

Universiteit
Leiden